

Gömöri János

A hasfalvi kultikus bronzkorong

A Soproni Múzeum egyik vitatott korú és rendeltetésű lelete a napkultusz emlékének tartott hasfalvi bronz „kocsi”. A korong az utóbbi évtizedben Athéntól Koppenhágáig 7 nagy európai, gyűjteményes kiállítás bronzkori leletei között szerepelt mint kölcsöntárgy. A kiállítási tárlókban mellette állt ikerpárja (1. ábra), a dél-svédországi Balkåkra mellett, 1847-ben lelt bronzkorong. A két bronztárgy biztosan egy műhelyben készült, mert formájuk, méreteik, készítési technikájuk, díszítésük és anyagösszetételük szinte teljesen megegyezik. Még elrejtési körülményeik is hasonlóak, mindkettőt díszített korongjára fektetve, kerekeivel felfelé helyezték az áldozati gödörbe.

Leletünk 1914-ben Hasfalváról (ma Haschendorf, Burgenland) kalandos úton került a soproni múzeumba. A falu északi határában, egy jellegzetesen kiemelkedő domb északi oldalában homokot bányászott Wieder János földműves. A kis gödörben 2 méter mélyen akadt meg a csákány a bronzleletben, letörve annak egyik kerekét. A megtaláló még aznap megmutatta a töredéket a tizedfél kilométernyire fekvő Sopronban egy tanítónak, aki őt a helyi újság főszerkesztőjéhez, majd Kugler Alajos múzeumi főörhöz irányította. Miután Kugler A. értesült a tizkerekű bronzleletről, jelentést tett a régészeti társulat alelnökének, Töpler Kálmán polgármesternek. Sopron város vezetője is felismerte a bronztárgy régészeti jelentőségét, ezért vételi ajánlatot tett a megtalálónak és megbízta Kugler főört és Bünker Rajnárdot, hogy szerezze meg a leletet a múzeumnak. A két szakember a helyszíni szemlén megállapította, hogy a domboldalba, a bolygatatlan homokba ferdén beásott, 1 méter széles gödörbe szándékosan rejtették el a bronztárgyat. Nem találtak temetkezésre utaló nyomokat, csak egy távolabbi gödörben gyér települési hulladék, faszéndarabkák, kevés állatcsont és őskori cserép került elő.

Bünker Rajnárd még a felfedezés évében közölte a szenzációs leletet egy budapesti és egy bécsi régészeti szakfolyóiratban. Megállapítását, mely szerint a tárgy „vörös fénye után ítélve” csekély óntartalmú bronz, az 1986-ban – a Veszprémi Vegyipari Egyetemen és a Debreceni Atommagkutató Intézetben – végzett anyagvizsgálatok igazolták. Mai napig helytállóak a készítés-technikára vonatkozó észrevételei is, szerinte nemcsak egy műhelyben, hanem egy öntőforma-készletben öntötték a két korongot és részeit. A díszítésben mutatkozó minimális eltérések ugyanannak a motívumnak a variációit jelentik.

A 10 keréken álló, csonkakúp alakú konstrukció gondos bronzöntő- és bronzkovács-alkotás. Magassága 27,8 cm, felső átmérője 40,8–41,4 cm, alsó átmérő: 46,5–51 cm (2. ábra).

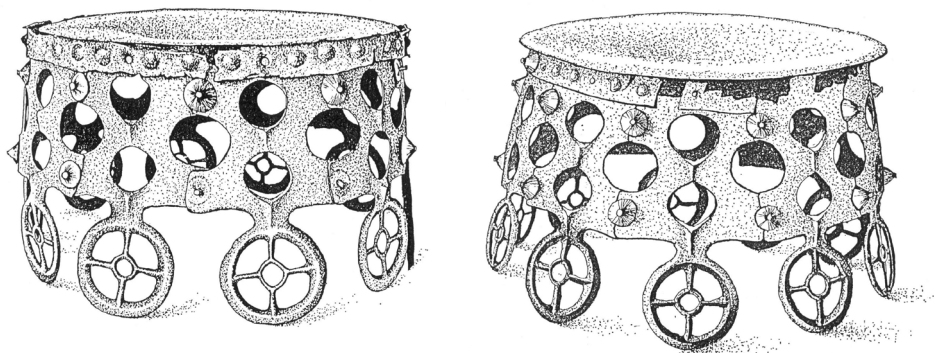

1. ábra: Kultikus bronzkorongok: Balkákra és Hasfalva / Fig. 1: Ritual bronze discs from Balkákra and Hasfalva

Tíz, teljesen egyforma öntött tagból, szegecseléssel állították össze. A szegecseket kúpokkal fedték le. A tagok négyküllős kerekben végződnek, belül (11 mm hosszú) vonalakkal számozottak, kétszer I-III-ig. Ezek a jelzések az összeszerelést segítették, hasonlóképpen a svédországi darab tagjainak kétszer 1–5-ig terjedő pontozásához. Az összeszerelésnek ez a kialakult rendszere nagyobb műhelyre enged következtetni, ahol szinte sorozatban készíthették a hasonló kultusztárgyakat.

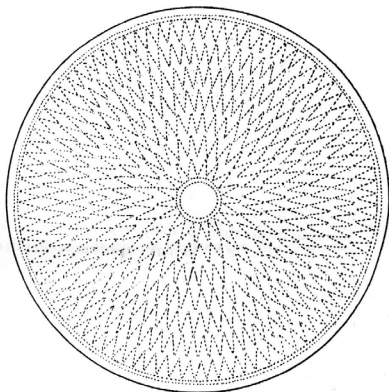
Visszatérve a korong oldalát képező 10 külön öntött tagra, a kerek élén kopásnyom nem látható. Ezért Bünker feltételezte, hogy még új – vagy alig használt állapotban –, rejtették el a hasfalvi bronztárgyat. A 10 különálló öntvény felső, szögletes részének közepét merevítő borda erősíti, ugyanakkor az anyagtakarékosság és a súlycsökkentés végett, de nem utolsó sorban a légies hatás kedvéért ovális áttörések díszítik a „dob” oldalát (a tárgy 5,15 kg nehéz). Az áttört nyílások szélén kettős pontsor fut körbe. A kerek kidomborodó bordáin vésőütések sora látszik. Felül 4,2 cm széles bronz szalag fedi a 10 oldalsó rész felső peremét. Ez a kettős pontsorról és kis kúpokkal díszített abroncs egyben a felső korong tartására is szolgált. A szabályos kör alakú, öntött bronz fedőlap 40,4–41 cm átmérőjű, közepe kissé lemélyül. Díszítése a nap sugarait jelképező, zezugmotívumot követő poncolt pontsorokból áll. Középen egy dupla kör, ebből kiindulva hét, egyre tágabb kör képezi a motívumot (3. ábra).

Jelenleg még bizonytalan a kutatás a három legfontosabb kérdésben, mikor és hol készíthették és mire használták ezeket a bronztárgyakat?

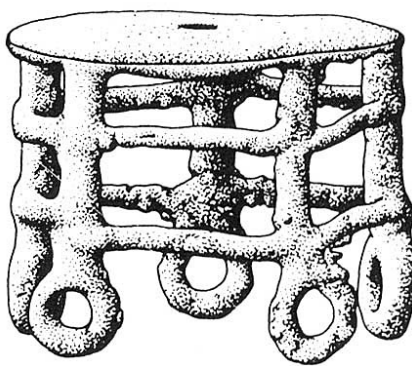

2. ábra: Stockholmi Statens Historiska Múzeum balkákrai- és a Soproni Múzeum hasfalvi bronzlelete / Fig. 2. The bronze find from Balkákra in the Stockholmi Statens Historiska Museum and the bronze find from Hasfalva in the Sopron Museum

Egyelőre csak tipológiai alapon, a bronzműves motívumok, a formák és a díszítés analógiái nyomán kísérlük meg a balkákrai és a hasfalvi leletek kormeghatározását. A skandináv bronzkor periodizációja szerint a svédek, dánok és a németek a Kr. e. 16–15. századra, a korai és középső bronzkor átmeneti időszakára keltezik a leleteket. A készítés helyét egyöntetűen a Duna-vidékre, vagy a délebbi területekre feltételezik. Egy bronzból öntött „miniatűr zsámoly” (4. ábra) az egyetlen itáliai formai párhuzama leleteinknek. Ezt az etruszk Vulci mellett az Osteria temetőben találták. A 3 cm magas – konstrukciójában a hasfalvi és balkákrai leleteket idéző – rácsosan áttört szerkezetű bronzöntvény tetején kerek lap látható, amely közepén át van fúrva. Tehát a „zsámoly”, vagy talán oltár, vagy szimbolikus kocsi, egy figu-

3. ábra: A hasfalvi bronzkorong borítólapjának díszítése / Fig. 3: Decoration of the bronze disc from Hasfalva

4. ábra: Miniatűr „bronz-zsámoly”, Vulci, Etruria, (Knape és Nordsröm nyomán) / Fig. 4: Miniature bronze stool from Vulci, Etruria (after Knape–Nordsröm 1994)

rát tarthatott, számos bronzkori és korai vaskori istenkép-ábrázoláshoz hasonlóan. Érdekes, hogy a vulcii lelet magassági mérete nagyjából egytizede a 27,5 és 27,8 cm magas, reprezentatív balkákrai és hasfalvi leletekének. A kerekék elhelyezkedése azonban pontosan megegyezik, azzal a különbséggel, hogy a miniatűr itáliai darabnak 5 tartó kereke van, szemben a mi méretesebb bronztárgyaink 10–10 kerekével. Végül is a hasfalvi és balkákrai alkotásokat is 2×5 egységből szerelték össze, tehát lehet, hogy az ötös egység nem csak olyan technikai számsor, amely csak a szerelést segítette volna elő.

Hogyha a vulcii leletet az egyéni kultusz emlékének tartjuk, egyet kell értenünk azokkal a kutatókkal, akik a hasfalvi és balkákrai bronz „oltárokat” közösségi kultikus ceremóniák reprezentatív kellékeinek határozták meg. De igazuk lehet-e azoknak, akik a kelet-ázsiai bronzdobokat analógiaként említve, hangszereknek, doboknak tartják a balkákrai és a hasfalvi tárgyakat, amelyek esetleg felfüggesztéssel funkcionáltak volna? A svédországi darab másolatának hangját hanglemezfelvételén is megörökítették.

Az a korábbi feltételezés már nem állja meg a helyét, amely szerint fadény bronzdísz, bronzverete lehetett volna a kerekeivel felfelé használt svédországi bronzkorong. Hogy fa trónus borítása lehetett-e, az is kérdéses. Ha a miniatűr vulcii darabon kis szobor állhatott, nem zárható ki, hogy a szertartásokon a mi nagyobb Nap-tónusainkra, bronzoltárainkra is istenség jelképét, szobrát állították. Vagy, amennyiben stabil fatrónus borítása lett volna, különös ünnepi alkalmak idején maga a törzs főnöke vagy hercege is ráülhetett volna. A felső korong tányérszerű kialakítása miatt azonban a fára helyezés nem valószínű. A kerekein álló, egykor napfényben csillogó oltár napsugaras díszítésű korongjának enyhe mélyedésében esetleg valami áldozatot helyezhettek el. Égő áldozat nem igen lehetett, mert ennek határozott nyomai nem maradtak meg a korong felületén. Viszont a fedőkorong konkáv felülete – Freij szerint – gyújtótükrökhöz hasonlóan fókuszálhatta a napsugarakat. Egy stockholmi kísérlet alkalmával 10 perc alatt lángra lobbant a bronzlelet másolati példányának fókuszpontjába, a korong fölött 32 cm-re elhelyezett papírlap. Talán az égi tűz földre kerülésének évi rituáléjában kaptak szerepet a bronzoltárok, amelyeket kélsőbb áldozati tárgyként ástak el vagy merítették a mocsárba.

Nyitva marad tehát a rendeltetés, a használat kérdése. A készítés helyét illetően a két korong szinte megegyező anyagösszetétele, a réz és az ón arányában, mindenképpen egy műhelyre és egyidejűségre utal. (I. táblázat)

Egy itáliai miniatűr hasonmás alapján, amelyet a Kr. e. XI. század végére kelteznek, mi a svéd és a német kutatóknál későbbi időben határoznánk meg a hasfalvi és így a balkákrai bronzoltárok készítése idejét. A magyar bronzkori és korai vaskori leletek inventárából „hiányzik” a hasfalvi bronzkorong. Ennek oka a tárgy bizonytalan kormeghatározása. Alphons Barb, a Burgen-

A korong részei	Cu	Sn%	Ni	Zn	Pb
Balkákra, kerék	86,8 $\pm$ 1,5	13,9 10,7	0,13 0,13	(0,01-0,05) 0,01	0,01-0,07 —
Hasfalva, kerék	84,0 $\pm$ 1,6	12,5	0,21	—	—
Balkákra, pánt, korong	85,4 $\pm$ 1,5	10,0 11,7	0,05 0,06	0,03 0,04	— —
Hasfalva, pánt, korong	77,4 $\pm$ 1,5	11,7	0,09	—	—

I. Táblázat: A hasfalvi és balkakrai korongok összehasonlító anyagvizsgálata (Kiss Varga Miklós és Gegus Ernő nyomán). A Lezer-Mikrospektrumanalízis és a Röntgenfluoreszcens vizsgálat eredményei: mindkét bronztárgy ötvözésénél ónt (Sn) és nem az Alpoknál alkalmazott antimont használtak az ötvözethez / Table 1: Comparative analysis of the Hasfalva and Balkákra discs (after Kis-Varga 1994 and Gegus 1994). The results of the laser microspectrum and the X-ray fluorecence analyses indicated that tin (Sn) was used for the alloy instead of antimony used in the Alpine foreland

landi Tarotományi Múzeum egykori igazgatója, a környék leleteit sorra véve, a korai vaskorra keltezte a korongot. Szerintünk a késő bronzkor és a korai vaskor átmeneti időszakában, valamikor Kr. e. 1100 és 800 között készülhetett a két kultikus bronzkorong.

Soprontól 10 kilométernyire D-re, közvetlenül a Borostyánkő-út mellett találták meg a hasfalvi bronzkorongot. A most ott álló Szentháromság szobortól, a lelőhelytől, látszik a néhány kilométernyire emelkedő Várhely (Burgstall) korai vaskori sáncvára, amelynek késő bronzkori települési előzményeit is kimutatta Patek Erzsébet ásatása. Beszédes hegynev a korong lelőhelyétől szintén látható Istenszéke, a Himmelstron – vaskorban lakott – magaslata: a hasfalvi bronztárgy jelképesen a Napisten trónja volt. Lehet, hogy a kultushelyek továbbélésének évezredes hagyománya érhető itt is tetten? Elégséges kutatások hiányában még nem tudhatjuk. Reménykeltő eredményekkel kecsegtet Karl Kaus burgenlandi 1997–1999. évi ásatási eredményeinek közzététele, aki a hasfalvi korong megtalálási helyén több korszak szórványos cserépleleteit dokumentálta, és – amint soproni előadásában feltételezte – véleménye szerint a görög Apolló-templomokhoz hasonló rendeltetésű szentély szolgálhatta itt a Napistent évszázadokon keresztül, egészen a római korig. A lelőhely amolyan régészeti zarándokhely, ahol a Sopronban őrzött eredeti bronzkorong hiteles másolata egy kőoszlopra állítva várja az arra vándorlókat.

A borostyánkő-kereskedelem útján, az Alpok-Adria térségéből, vagy a Duna-vidékről juthatott leletünk párja, a napkultusz emlékének feltételezhető példája, a tízkerekű bronz „kocsi”, „oltár” vagy „dob” Dél-Skandináviába. A bronztárgyak a két – egymástól 1500 kilométernyire fekvő – helyen bizonyára

hasonló rituális szerepet töltöttek be. A svéd kutatás szerint leleteink nem csak a bronzkori elit nagy távolságokat áthidaló szövetségi rendszerét bizonyítják, de azt is sejtetik, hogy a vezető réteg hasonló ideológiát követett és közösségei életüket hasonló hitvilági elemek szőhették át. 2000-ben – a strassburgi Európa Tanács 25. Európai Művészeti Kiállításán – az európai egység bronzkorban gyökerező ősiségét volt hivatva dokumentálni a balkákrai és hasfalvi Nap-szimbólum.

Irodalom

- Bünker, R. 1914   A hasfalvi bronztárgy. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 7, 105–113. Budapest
- Bünker, R. 1914   *Der Haschendorfer Bronzefund. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 44.
- Gods and Heroes of Bronze Age Europe. The roots of Odysseus. 25th Council of Europe Art Exhibition. Catalogue.* (Supervising editor: Jørgen Jensen). Printed in Germany 2000.
- Freij, H. 1977   „Balkákratrumman”-i solkultens tjänst? The „Balkåkra drum”: in the service of the sun cult. *Fornvännen* 72. 129–134., Stockholm
- Knape, A – Nordström, H. Å. 1994, *Der Kultgegenstand von Balkåkra*. Stockholm.
- Gegus, E, 1994   Optische emissionsspektroskopische Untersuchungsmethode unter Anwendung der Laser-Mikrospektanalyse (Beilage A, in: Knape–Nordström, 66–67.)
- Kis-Varga, M, 1994   Vergleichende Untersuchung der Bronzegegenstände von Hasfalva und Balkåkra mit Hilfe der Röntgenfluoreszenzanalyse. (Beilage B, in: Knape–Nordström, 68.)
- Kossack, G. 1954   *Studien Zur Symbolgut der Urnenfelder-, und Hallstattzeit Mitteleuropas. Römisch-Germanische Forschungen*, 20. Berlin.
- László, Gy, 1974   *Vértesszöllőstől Pusztaszerig*. Budapest.
- Wojtowitsch, E. 1978   *Die Wagen der Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Italien. Prähistorische Bronzefunde* 17/I. München.
- Zipf, G. 2004   Zwei mysteriöse Objekte – Die Becken aus Haschendorf und Balkåkra. In: Meller H. (Hrsg), *Der geschmiedete Himmel Halle*, 73–77. Burgenland MittePrintausgabe BM 134, 3. Juli 2001
- Beim „Kräftenriegel“ in der Gemeinde Neckenmarkt wurde eine weitere kulturtouristische Stätte im SONNENLAND Mittelburgenland geschaffen: ultgerät-Fund von Haschendorf belebt Projekt „Bernsteinstraße“

The cultic bronz disk from Hasfalva

One of the most controversial artefacts in the collection of the Sopron Museum is the bronze cult object discovered in 1914 at Hasfalva/Haschendorf in Austria, interpreted as a relic of the Sun cult (*Figs 1–2*). Its closest counterpart is a similar cult object found at Balkåkra in Sweden in 1847. The two pieces were most likely made in the same workshop in view of their virtually identical form, decoration and metal composition. Even the mode of deposition was identical: both pieces were found laid on the upper disc with the wheels facing upward.

The Hasfalva cult object was assembled from two sets of five wheeled elements, each “numbered” from I to IIII with engraved lines on the inner side. The elements were carefully riveted to each other and the rivets were then concealed with small cones. A ribbon of sheet bronze encircles the upper part. The piece is covered with a bronze disc decorated with a design of two circles enclosed by concentric zig-zag lines symbolising the rays of the Sun (*Fig. 3*). The piece from Balkåkra was made in a similar manner from two sets of five wheeled elements, although the “numbers” on the latter were indicated with dots.

The Balkåkra cult object is generally dated to the 16th–15th century BC, to the transition between the Early and Middle Bronze Age in Scandinavia. Scandinavian scholars generally agree that the piece was made in Danube region or even further to the south.

The single comparable find from Italy is a bronze artefact from Osteria near Etruscan Vulci (*Fig. 4*), variously interpreted as a miniature stool, an altar or wagon model, whose upper part is perforated, perhaps for inserting a figure. The position of the wheels corresponds exactly to those of the Hasfalva and Balkåkra cult objects, suggesting that the two sets of five elements perhaps had another, more symbolic meaning.

The virtually identical metal composition of the cult objects from Hasfalva and Balkåkra confirm that they had been made at roughly the same time in the same workshop (*Table 1*). It seems likely that the two cult objects can be dated later than has been proposed by Scandinavian scholars, to the transition from the Bronze to the Iron Age, i.e. between 1100 and 800 BC.

The findspot of the Hasfalva cult object lay directly beside the Amber Road, some 10 km south of Sopron. The ramparts and the hillfort on the Várhely/Burgstall lying a few kilometres away are clearly visible. Even though its greatest prosperity can be dated to the Iron Age, the Várhely hillfort was occupied already during the Late Bronze Age. The Istenszéke/Himmelstron

[God's seat] Peak, another site occupied during the Iron Age, is also visible from the cult object's findspot. It is possible that the Hasfalva cult object symbolised the throne of the Sun God and the Istenszéke Peak preserves the memory of an Iron Age cult place. Karl Kaus' excavation at the findspot of the Hasfalva cult object in 1997–1999 brought to light the pottery sherds of several periods. He assumed that a sanctuary dedicated to the Sun God resembling the Apollo temples of Greece had stood there for many centuries, up to the Roman conquest.

The cult object found at Balkákra probably reached southern Sweden from the Alpine-Adriatic or Danube region along the Amber Road. Despite the immense, 1500 km distance between the two findspots, the two objects had probably served a similar ritual purpose.

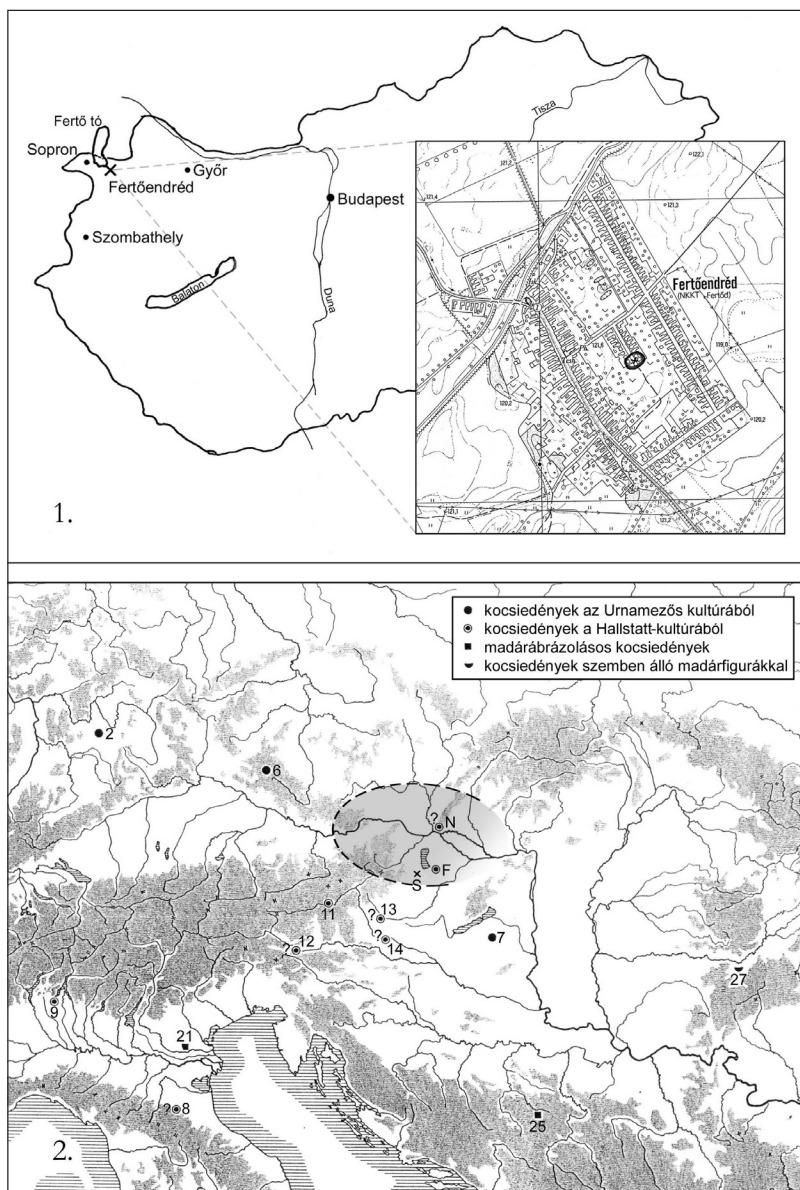
Gömöri János

Kultikus „kocsiedény” egy fertőendrédi korai vaskori sírból

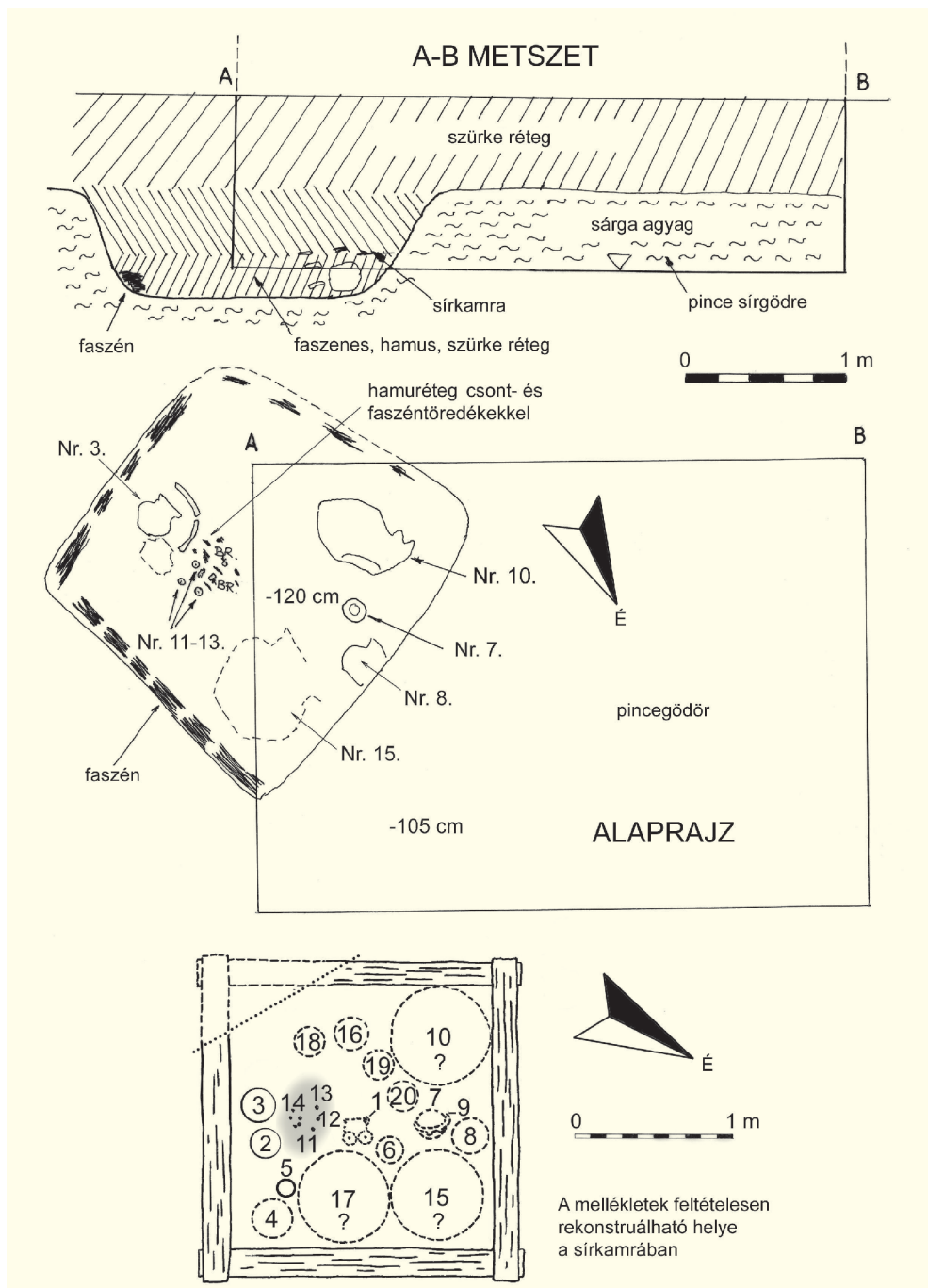
A Soprontól 22 km-re fekvő Fertőendréről 1999 júliusában telefonált Gombos József, hogy a pince átépítéskor cserepeket talált. A leletbejelentés nyomán még aznap terepszemlére szálltunk ki, hogy megvizsgáljuk a Petőfi utca 15. számú ház udvarán (1. ábra) ásott gödröt, és a Soproni Múzeumba hozzuk az addig talált leleteket. A 380 × 280 cm alapterületű és 105 cm mély pince K-i részén, az új lépcső alapárkának mélyítéskor, 90 és 102 cm közötti mélységben sötétszürke, faszenes beásást figyelt meg a ház tulajdonosa. Elmondása szerint, a laza réteg jól elkülönült a sárga, agyagos altalajtól. 110–120 cm mélységben urnatöredékekben és vékony falú csészék darabjaiban akadt meg az ásó. A laza földfeltöltésből többek között talpas tálakhoz tartozó cserépdarabokat és egy holdidol töredékét is kiemelte a megtaláló. A ház tulajdonosának aktív közreműködésével átkutathattuk az újonnan ásott pincelejárót és a pince területét. Miután átvizsgáltuk a rétegződést és a – pince aljának megnyesése után előtűnt – beásási foltot, valamint a korábban kiemelt leleteket, megállapíthattuk, hogy egy korai vaskori (halom?)sír maradványai kerültek elő.

Félnapos ásással feltártuk a sír még bolygatatlan részét a pincében és előterében. A kutatás eredményeként egy 200 × 200 cm alapterületű, 110–120 cm mély sírgödör tárult fel. A sírkamrát belül elszenesedett gerendaváz keretezte (2. ábra). A gerendák átlagban 160–200 cm hosszúak, 15–18 cm szélesek és 5–12 cm vastagok voltak. A felszínen nem látszott nyoma a feltételezhető sírhalomnak, azt a korábbi szántásokkal, majd a pince építésével teljesen elásták. Feltételezhető azonban, hogy eredetileg kisebb halom emelkedett az előkelő személy sírja fölött. A sírgödör DK-i részén, gy vörösre égett felületen a halottégetés maradványait: hamvak között apró csonttöredékeket tártunk fel. A szétszórt hamvak között igen kicsi, deformált és oxidálódott bronzdarabkák is voltak. Ezen a felületen eredeti helyzetében találhattunk még két ép edényt és három égetett agyag orsógombot.

Csak a tulajdonos elbeszélése alapján rekonstruálhatjuk, hogy a sírgödör melyik részében helyezték el a további tárgyakat. A fából épített sírkamrában összesen 20 mellékletet találtunk, közülük csak három ép cserépedényt tártunk fel eredeti helyén. Öt korábban kiemelt edény a töredékeiből hitelesen rekonstruálható. Hét további cserépedénynek csak a darabjait szállíthat-

1. ábra: 1/1: A fertőendrédi kultikus kocsi lelőhelye, 1/2: N: Nová Dedinka / Dunaújfalu – Kultikus kocsiedények a Kalenderberg-kultúra (jelzett) területén és Európában (M. Egg, JRGZM 1991, nyomán, részlet, G. J. kiegészítéseivel). / Fig. 1: 1. Findspot of the cult wagon from Fertőendréd, 2. cult wagons from the distribution of the Kalenderberg culture and in Europe (after M. Egg, JRGZM 1991, modified by the author) F: Fertőendréd – S: Sopron (kocsirajzok) – N: Nová Dedinka – Más területek: 2: Acholshausen – 6: Milaveč – 7: Kánya – 8: Casalfiumanese-Podere Malatesta – 11: Strettweg – 12: Frög – 13: Kirchberg a. d. Raab – 14: Radkersburg – 21: Este – 25: Glasinac – 27: Bujoru

2. ábra: A fertőendrédi korai vaskori sír felmérési rajza / Fig. 2: Plan of the Early Iron Age grave at Fertőendréd

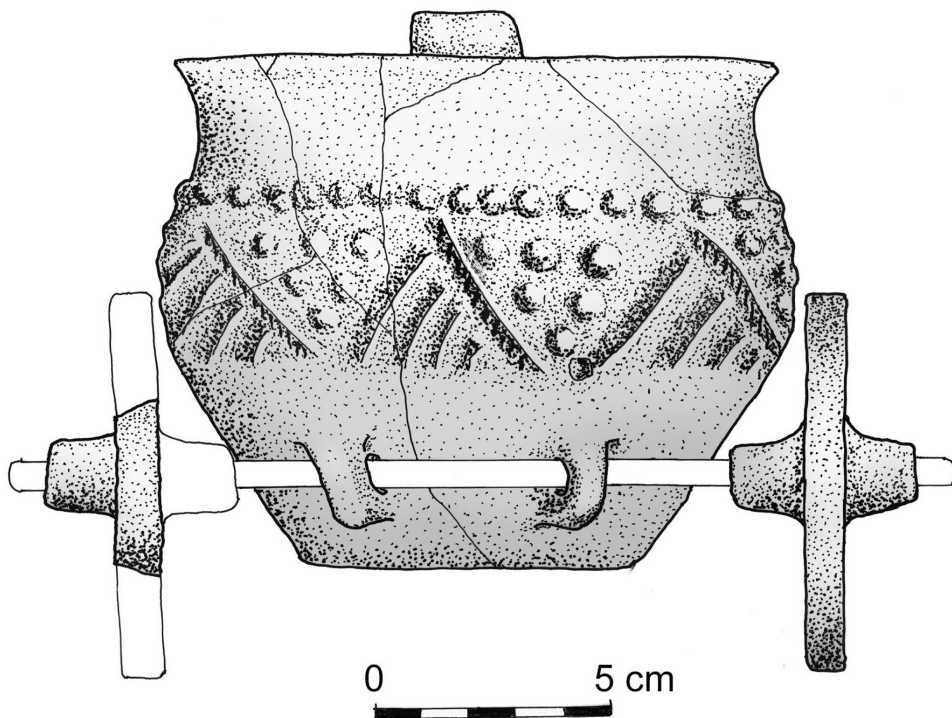
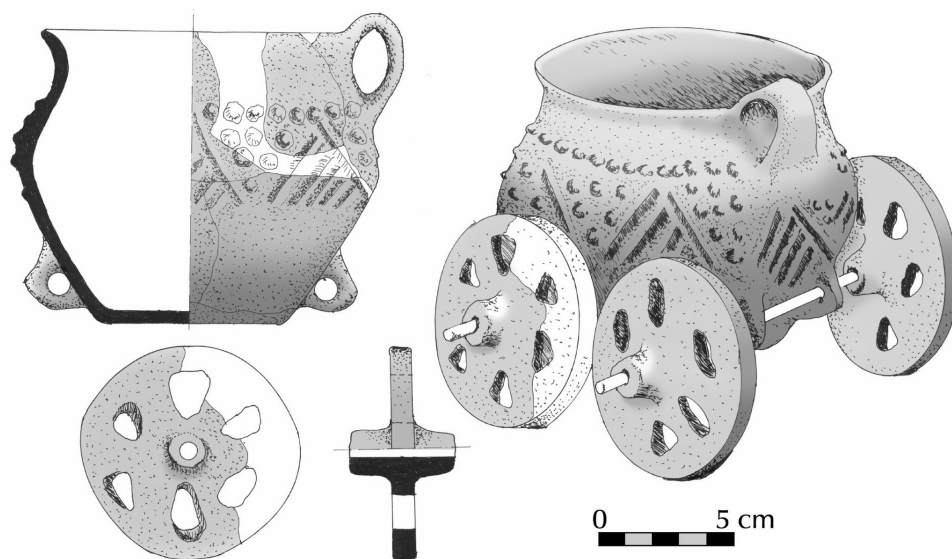
tuk a Soproni Múzeumba. Ezek mellett három ép orsógomb és egy agyagból formázott holdidol darabja tartoztak még a leletegyüttesbe.

Mielőtt részletesebben megvizsgálánk a sír kiemelkedő leletét, a kocsiedényt, tekintsük át az elhunyt mellé helyezett további tárgyak gazdag leltárát, amelynek alapján feltételezhetjük, hogy a korabeli vezető réteghez tartozó személyt temettek el ezen a helyen. A sírtartalom csak hozzávetőleges lehet, mert már a korábbi pinceásással elkallódhatott néhány lelet. Három nagyobb, 40–60 cm átmérőjű tárolóedény (2. ábra 10, 15, 17) állt a sírkamra északi felében; ezek mellett asztali edények sorakoztak: három talpas csésze (Á: 9 cm) (2. ábra 5, 6, 7), három füles fazék (Á: 11–15,2 cm) (2. ábra 1, 3, 8), (közülük az egyik a kereked edény), három kisebb (kb. 20 cm magas) cserép-urna vagy fazék (2. ábra 2, 19, 20). Az elhunyt személy nő lehetett, erre utal a három cserép orsógomb (2. ábra 11–13); szintén a női sírokra jellemző a holdidol (2. ábra 9), amelyet feltehetően itt is egy nagyobb talpas tálban helyeztek el. Ennek a tálnak a töredéke (2. ábra 18) és az egyik tárolóedény mellett egy csészetöredék (2. ábra 16) is előkerült a sírból. A bronzékszer (2. ábra 14) töredékei alapján szintén női sírra gondolhatunk.

A sír legérdekesebb melléklete egy – még a régészeti leletmentés előtt darabokban kiemelt – „kocsiurna”, amelynek edénye és egyik agyagke-reke viszonylag épen került felszínre, további két kerekének apró töredékei pedig kisebb darabokban feküdtek a félretett cserepek között. Már a helyszínen sejthető volt, hogy ezek alapján a kocsiedény teljesen rekonstruálható lesz, és – eltérő formája ellenére – az 1936-ban talált kányai (Tolna m.), korai Hallstatt-kori kereked edényhez hasonló sírleletnek tekinthető. A sírgödörből kiemelt cserépdarabok jellegzetes, plasztikus díszítése mutatta, hogy a leletegyüttes a „Keleti-Hallstatt-kultúra” körébe, a Kalenderberg-kultúrába tartozik, és a Kr. előtti 7. századra, a Hallstatt/C periódusra keltezhető.

Ha alaposabban megvizsgáljuk a „kultikus kocsi” edényét, szembe-tűnik, hogy apró kavicszemcsékkel soványított agyagból, kézi formázással készítették. Barnás színűre égették, pereme azonban feketére színeződött. Az edény vállán és a hasán a Kalenderberg-kultúrára jellemző díszítés látható: zegzugminta, amely a csúcsukon álló hat háromszögből áll össze. Ezekben a háromszögekben plasztikus, stilizált szőlőfürtre hasonlító pontcsoportokat ábrázoltak, mindegyikben 6–6 dudort. A pont-dudoros háromszögek váltakoznak a felületükön párhuzamosan és ferdén rovátkolt, talpukon álló háromszögekkel. Ez utóbbiakból szintén hat látható az edény hasán, azonos megformázásban, mindegyik 5–5 vonalból áll úgy, hogy belül 3–3 párhuzamos vonal osztja sávokra a háromszögek mezejét. A háromszögminták fölött, az edény nyaka és a válla között gyöngyfüzérszerű, plasztikus pontsorról zárták le a gondosan megtervezett mintázatot (3. ábra).

3. ábra: A fertőendrédi kultikus kocsiedény rajza / Fig. 3: Drawing of the cult wagon from Fertőendréd

Lent négy, szimmetrikusan elhelyezett, átlukasztott bütyökfül szolgál a keréktengely tartására. Ezeket a tengelytartó bütyköket pontosan a háromszögek csúcsai alatt helyezték el. Az edény szalagfüle (a „kocsitengely” középvonalában) enyhén a perem fölé emelkedik. A kocsi edényének méretei: (kerék nélkül mért) magassága 11 cm, fenéktátmérője 7 cm, szájátmérője 12,5 cm. A jó megtartású, rekonstruálható kerék agyagból készült: Á: 8 cm, a középső, üreges hengerszerű „kerékagy” a keréktengely számára: H: 4 cm. A kereket 6 nyílással törték át, küllös kereket ábrázolva. A kocsiedény gondosan megtervezett, mintázatában szimbólumokat rejtő, talán a számmisztikával is kapcsolható alkotás (4. ábra).

A leletek nagy részét a megtaláló már a leletmentés előtt kimozdította eredeti helyzetéből, így már nem lehetett megállapítani, hogy a kocsiedény a sírgödör melyik részében volt elhelyezve. Nagyon valószínű, hogy a sírkamra közepe táján került elő. Eredetileg a hamvakkal borított, égett felület és a – töredékekben megtalált, méreteikben már csak hozzávetőlegesen rekonstruálható – három nagyobb urna, illetve tárolóedény közelében helyezhették sírba a „kocsit” (2. ábra 1).

Az első agyagból formázott kocsimodellek a Kr. e. III. évezredben, a Közel-Keleten, Mezopotámiában tűntek fel. Közép-Európában – éppen a mai Magyarország területén (Budakalászon és Szigetszentmártonban) – a késő rézkori Badeni kultúra két temetőjében, a Kr. e. 3000 körüli időből egy-egy

4. ábra: A fertőendrédi kocsiedény fotója / Fig. 4: Photo of the cult wagon from Fertőendréd

kisméretű, agyagból formázott kocsimodellt temettek az elhunytak mellé. E két agyagtárgyat a korabeli, fából ácsolt, négykerekű szállítóeszközök hű, lekicsinyített másolatainak szánták, a kocsikat tömör, korong alakú kerekkel ábrázolták. Ebben a korszakban Szíria és Anatólia területén már rézből öntött kocsimodelleket is készítettek, de még mindig tömör kerékekkel. A bronzkorban, Kr. e. 2500 körül kezdődött a nagyobb fémtárgyak öntése, ami az évszázados technikai fejlődés következtében a küllös kerek készítését is lehetővé tette. A II. évezred elején, a Közel-Keleten és az eurázsiai sztyeppék lovas népeinél már gyakran használták és ábrázolták a küllös kerekű járműveket. A bronzkorból, Közép-Európa területéről is egész sorát ismerjük a stilizált kocsiabrázolásoknak, a két- vagy négykerekű bronz- vagy agyagedényeknek, illetve a kerekkel ellátott állatfiguráknak. A vaskorban tovább élt a szimbolikus miniatűr kocsik vagy a kultikus kocsiedények sírba helyezésének szokása, és a kiválasztott vezetők körében gyakoribbá vált a valóságos kocsitemetkezés.

A soproni Várhely 28. és 80. halomsírjaiba helyezett nagyméretű tárolóedényeken kocsik rajzait is láthatjuk. A Kr. e. 7. századi soproni urnákra karcolt kocsiabrázolások egykorúnak mondhatók a fertőendrédi kerekedénnel. A plasztikus, illetve a rajzos művészi alkotások szellemi háttere is hasonló lehetett. A kultikus kocsiedény, illetve a kocsiabrázolásos urnák sírba helyezésével az elhunyt hozzátartozói mindkét esetben a közülük végleg távozó túlvilági útját kívánták szimbolikusan megkönnyíteni. A temetkezési rítus lényegét kifejező, túlvilági utazás szimbolikus megjelenítése azonban más formában történt Fertőendrédn és a soproni Várhely 28. tumulusa esetében, bár mindkét helyen női temetkezést feltételezhetünk. A várhelyi urnák kocsirajzain a délebbi bronzszitulák művészi ábrázolásainak helyi hatása sem zárható ki.

A Hallstatt-kori kocsimodellek megrendelői és készítői a temetkezési rítusokhoz kapcsolódó – bronzkorból öröklődött – hagyományok követői voltak. Az iparművészeti szinten dolgozó kézművesek bronzból, agyagból (mint például a Kassa melletti Nižná Myšľa/Alsómislye négykerekű bronzkori kocsija estében) vagy esetleg fából is készíthették a kocsimodelleket, utóbbiak nyom nélkül elenyésztek. A fertőendrédi kocsiedény fontos helyet foglal el a hasonló sírleletek sorában. Két jól ismert, kultikus bronzkocsihoz nagyon hasonlít a fertőendrédi lelet: a dániai Skallerup lelőhely bronzkori, négykerekű edénye és az Urnamezős kultúrába sorolt – szintén négykerekű –, gömbölyded kocsiedény a csehországi Milaveč lelőhelyről, formailag közeli párhuzamnak tekinthetők. Ezekkel szemben a túlvilági utazás másik két szimbóluma, az agyagból formázott kányai urna és a bajorországi Acholhausen Kr. e. 1000 körül készült bronzedénye – kissé eltérő felépítéssel – magasabb szinten ül a kultikus kocsi négy kereke fölött.

A fertőendrédi lelet hozzávetőlegesen egykorú a Kr. e. 7. századi, bronzból öntött, pompás, kultikus kocsi, amelyet a stájerországi Strettweg hercegi sírjában, egy hatalmas halom alatt, 1851-ben tártak fel. A halotti kultusz rítusait szolgáló – nagyon eltérő művészi színvonalú – kultusztárgyak az elhunyt utolsó útjával, az áldozati menetekkel lehetnek kapcsolatban. A megegyező szellemi háttérű áldozati hagyományok a vaskori társadalmak különböző csoportjainál a helyi szokások és az elhunyt társadalmi helyzete szerint jelentősen eltérhettek tárgyi megjelenítésükben. Így – bár számos hasonló rendeltetésű sírmelléklet sorakoztatható fel a fertőendrédi kultikus kocsi mellé – pontosan megegyező kultusztárgyat a szűkebb kultúrkörből sem ismerünk, ezért leletünk egyelőre unikumnak számít a keleti Hallstatt-kultúra Kalenderberg csoportjában is (1. ábra 2). 2004-ben, a soproni Scarbantia Társaságban Tóth István vallástörténész, a Pécsi Tudományegyetem tanára tartott előadást a soproni korai vaskori urnák temetési menetet ábrázoló kocsijeleneteinek és a római kori sírkövek kocsiábrázolásainak hiedelembeli gyökeréről. Az ókori kutatók már korábban megállapították, hogy Pannóniában, a kevésbé romanizált kelta törzsi arisztokrácia hamvasztásos sírjaiban, a 2. században terjedt el a kocsitemetkezés. A kányai kocsiurna ismertetője, Csalog Zsolt is rámutatott arra a – halotti kultuszhoz kapcsolódó, szívósan tovább élő – hagyományra, amely hosszú évszázadok, sőt évezredek nemzedékeit az ősök tiszteletén keresztül összeköti, és a Hallstatt-kortól a későbbi kelta civilizáción keresztül, egészen a római kori kocsitemetkezésekig követhető.

Javasolt irodalom

- Baumeister, R. *Kleine Pferde – Große Wirkung. Folgen der Domestikation. Die letzte Reise – die ältesten Wagenbestattungen in Mitteleuropa.* [http://www.archaeologie-online.de/magazin/thema/das-pferd/kleine-pferde-grosse-wirkung-die-folgen-der-domestikation/?sword_list\[\]=Baumeister&no_cache=1](http://www.archaeologie-online.de/magazin/thema/das-pferd/kleine-pferde-grosse-wirkung-die-folgen-der-domestikation/?sword_list[]=Baumeister&no_cache=1) (Utolsó megtekintés 2012. május)
- Bondár, M. 2004 A kocsi a későrézkori Európában. *Archaeológiai Értesítő* 129. 5–34.
- Csalog, Zs. 1943 Hallstattzeitliche Wagenurne aus Kánya. Komitat Tolna, Ungarn. *Archaeológiai Értesítő* 4, 41–49.
- Egg, M. – Pare, Ch. 1995 *Die Metallzeiten in Europa und in Vorderen Orient, Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer.* Mainz.
- Egg, M. – Lehnert, R. 2000, Zur Restaurierung des Hallstattzeitlichen Wagens aus dem Zentlagrab des Grabhügels 3 von Kapell

- am Rhein. In: Zeremonialwagen. Statussymbole eisenzeitlicher Eliten. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 46, Mainz, 21–26.
- Egg, M. – Lehnert, R. 2000, Der hallstattzeitliche Wagen aus Hügel 7, Grab 1 von Diarville. In: Zeremonialwagen. Statussymbole eisenzeitlicher Eliten. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 46, 26–44. Mainz.
- Egg, M. – Kramer, D. 2005, Krieger – Feste – Totenopfer. Die letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark. Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Bd. 1. Mainz, Abb. 2.
- Eibner-Persy, A. 1980 *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*. Heft 62. Eisenstadt.
- Eibner-Persy, A. 2000/2001, Die Stellung der Frau in der Hallstattkultur anhand der bildlichen Zeugnisse. *MAGW Band* 130/131, 107–136.
- Endlich, C. 2004 *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen in Vorderen Orient und in Europa*. Führer durch die Ausstellung. Landesmuseum für Natur und Mensch. Beiheft der Archäologischen Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Heft 41. In: Fansa, M. (Hrsg.) Oldenburg 2004; (továbbá: Burmeister, S., Fansa, M. (Hrsg.) Mainz: Philipp von Zabern 2004, *Katalog-Handbuch*.
- Frey, O. H. – Lucke, W. 1962, *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises*. Römisch-Germanische Forschungen Band 26, Berlin 1962, Römisch-Germanische Kommission.
- Gömöri, J. 2006 Korai vaskori kultikus kocsiedény Fertőendréd. Grave of the East-Hallstatt Culture with a cultic wagon from Fertőendréd (Sopron County) *Arrabona* 44/1, 165–174.
- Gömöri, J. (in print) Grab der Osthallstattkultur mit Kultwagen aus Fertőendréd (Kom. Sopron, Ungarn). In: Jerem, E., Schönfelder, M., Wieland, G. (Hrsg.), *Nord-Süd, Ost-West Kontakte während der Eisenzeit in Europa. Akten der Internationalen Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron*, 61–74.
- Guggisberg, M. 1996 *Eine Reise von Knossos nach Stettinweg*. Tiergefäße und Kesselwagen als Ausdruck religiöser Kontakte

- zwischen der Ägäis und Mitteleuropa in frühen 1. Jahrtausend v. Ch. Arch. Anzeiger, 175–195.
- Horváth, L. A. – M. Virág, Zs. 2003, A rézkor történeti vázlata. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. 126. 4. kép. Budapest.
- Kaus, K. 1981 Herschaftsbereich der Kalenderbergkultur. In: *Die Hallstattkultur – Bericht über das Symposium in Steyer 1980*, 149–158. Linz.
- Kossack, G. 1997 Bronzezeitliches Kultgerät im europäischen Norden. In: Becker C., Dunkelman M-L, Metzner-Nebelsick C., Peter-Röcher H., Roeder, M., Teržan, B. (Hrsg.), *Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel zum 60. Geburtstag*, 497–514.
- Olexa, L. 1983 Sídľiská a pohrebiská z doby bronzovej v Nižnej Myšľi. Siedlungen und Gäberfeld aus der Bronzezeit in Nižná Myšľ'a. AR 35, 122–129.
- Schönfelder, M. 2002 *Das spätkeltische Wagengrab von Boé. Studien zu Wagen und Wagengräber der Jüngerer Latènezeit*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien Band 54. Mainz.
- Pare, Ch. F. E. 1987 Der Zeremonialwagen der Bronze- und Urnenfelderzeit: seine Entstehung, Form und Verbreitung. In: *Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit. Untersuchungen zu Geschichte und Technik*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 12, 25–67. Mainz.
- Patek, E. 1972 Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról. (Vorläufige Mitteilung über die Ausgrabung in Sopron-Burgstall 1971.) *Archaeológiai Értesítő* 99, 206–213.
- Patek, E. 1976 A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. (Die Gruppe der Hallstattkultur in der Umgebung von Sopron.) *Archaeológiai Értesítő* 103, 3–28.
- Zsidi, P. 2003 Temetkezés. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*, 253. Budapest.

Cultic „wagon-dish” from an early iron age grave from Fertőendréd

Urn fragments, footed bowls, thin-walled cups and a moon idol came to light in July 1999 at Fertőendréd while digging a cellar (*Fig. 1*). The excavation conducted on the findspot brought to light a 200 cm by 200 cm large and 110–120 cm deep grave lined with charred timber (*Fig. 2*). Although there were no visible remains of a grave mound, it seems likely that a tumulus had been erected over the grave which had been destroyed by ploughing and the construction of the cellar. The remains of the funerary pyre lay in the south-eastern corner of the grave pit, with tiny bone fragments lying among the ashes. Deformed and oxidised bronze scraps also lay among the ashes. Two intact vessels and three clay spindle whorls were found in their original position. The one-time position of the other grave goods could be tentatively reconstructed from the accounts of the cellar's owner (*Fig. 2*).

A total of twenty grave goods were recovered from the timber burial chamber. Five vessels could be reconstructed from their fragments. The grave contained three large storage jars, three footed cups, three handled pots (one of these was the wheeled vessel) and three smaller urns or pots. The spindle whorls and the moon idol (which had probably placed in a larger pedestalled bowl), as well as fragments of bronze jewellery suggest that the deceased had been a female.

The most remarkable find from the burial is the wheeled urn. The vessel and one of the clay wheels survived intact, while the fragments of two other wheels lay among the pottery sherds. The hand-thrown urn was made from clay tempered with small pebbles and it was fired to a brown colour. The vessel is decorated with a design combining zig-zag lines, triangles and dots. The axles for the spoked wheels passed through two pairs of symmetrically placed small loop handles (*Figs 3–4*).

The wheeled urn resembles a similar vessel found at Kánya dating to the early Hallstatt period. The pottery finds from the grave indicate that wheeled urn from Fertőendréd can be assigned to the Kalenderberg culture of the eastern Hallstatt culture province, dated to the 7th century BC (Ha C). The large storage jars from Graves 28 and 80 of the Sopron-Várhely/Burgstall site dating from the same period bear depictions of wagons, suggesting that these depictions and the wagon model were inspired by the same beliefs. The depictions and the wagon model both served to symbolically ease the journey to the netherworld.

Karl Kaus

Vadászat és bor – Luxus a vaskorban

VADÁSZAT

Hús fogyasztás a felső-paleolitikumtól a középkorig

Az őskorban (palaeolitikum) és a középső kőkorban (mesolithikum) az emberek hús- és állatifehérje-, valamint zsírszükségletét a vadhús fedezte. Például az alsó-ausztriai nyílt vadásztelepen, Willendorfbán (Wachau) (felsőpaleolit, Aurignacien – Gravettien, Kr. e. 30.000–15.000) megfigyelték, hogy az őslakosok részben már kihalt állatokat, mint a mamut és óriás-szarvas, részben ma az Alpok magaslatain vagy a jeges övezetben még megtalálható kőszáli kecskét, rénszarvast és bivalyt vadásztak és fogyasztottak. Az újkőkortól (neolitikum), azaz a Kr. e. 6. évezredtől kezdve Európában a háziállatok fogyasztása van túlsúlyban. A neckenmarkti (Sopron-Kópházai, Burgenland) kőkori falu ásatásán begyűjtött állatcsontok között már csak 15% származott elejtett vadállatokból. A bronzkortól (Kr. e. 2200–750) kezdve a kép méginkább világosan eltolódik a háziállatok javára (1a. ábra).

Régibb kőkor		Újkőkőr		Bronzkor	
Vadászott állatok	Háziállatok	Vadászott állatok	Háziállatok	Vadászott állatok	Háziállatok
100%	—	15%	85%	10%	90%
Kőszáli kecske	20%	Szarvas	6%	Szarvas	4%
Sarki róka	20%	Őstulok	3%	Vaddisznó	3%
Rénszarvas	11%	Vaddisznó	2%	Őz	1%
Vörös róka	10%	Vadnyúl	1,5%	Medve	0,5%
Farkas	8%	Egyéb vadállat	2,5%	Egyéb vadállat	1,5%
Óriásgím	5%				
Mamut	5%	Szarvasmarha	37%	Szarvasmarha	45%
Bölény	3%	Juh / kecske	30%	Sertés	18%
Medve	3%	Sertés	10%	Juh / kecske	17%
Egyéb vadállat	15%	Egyéb háziállat	8%	Egyéb háziállat	10%

1a. ábra: A vadászott és háziállatok aránya a paleolitikumtól a bronzkorig / Fig. 1a: Proportion of hunted and domestic species from the Palaeolithic to the Bronze Age

Vaskor		Római kor		Középkor	
Vadászott állatok	Háziállatok	Vadászott állatok	Háziállatok	Vadászott állatok	Háziállatok
Falu 2% Vár 6%	Falu 98% Vár 94%	2% 98%		Falu 2% Vár 10%	Falu 98% Vár 90%
Szarvas	2,5%	Szarvas	0,5%	Szarvas	3%
Vadnyúl	1,5%	Vaddisznó	0,5%	Vaddisznó	2%
Vaddisznó	1%	Óz	0,5%	Óz	2%
Hód +		Vadnyúl +		Vadnyúl	1%
Egyéb vadállat	1%	Egyéb vadállat	0,5%	Egyéb vadállat	2%
-----		-----		-----	
Szarvasmarha	43%	Szarvasmarha	35%	Sertés	50%
Sertés	30%	Sertés	30%	Szarvasmarha	20%
Juh / kecske	19%	Juh / kecske	25%	Juh / kecske	15%
		Tyúk	2%	Tyúk	4%
Egyéb háziállat	2%	Egyéb háziállat	6%	Egyéb háziállat	1%

1b. ábra: A vadászott és háziállatok aránya a vaskortól a középkorig / Fig. 1b: Proportion of hunted and domestic species from the Iron Age to the Middle Ages

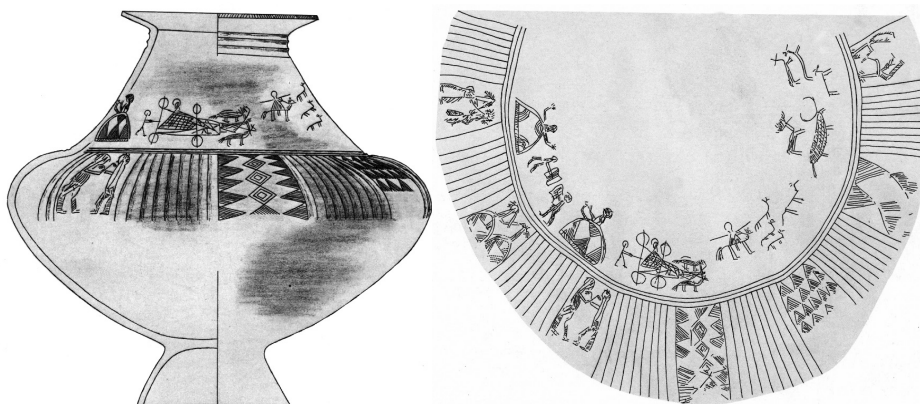
A korai vaskorban (Hallstatt-kor, Kr. e. 750–450) érdekes módon egy differenciáltabb állapotot figyelhetünk meg. A falvakban ugyanis csak kb. 2%, míg a magaslati telepeken 6% a vadászott állatok aránya. Tehát ettől kezdve a vadászat már nemcsak élelemszerzésre irányult, hanem egyes emberek kiváltsága volt. A nagyvadak, mint pl. a szarvas vadászata előtérben állt.

Ha a vadászott és háziállatok arányát vizsgáljuk a kelta-római, városias jellegű magaslati telepen Magdalensbergen (Karinthia), akkor azt látjuk, hogy a vadászott állatok 2%-os aránya szokatlanul magas. Ha ezt Pannonia, Noricum vagy egyéb római provinciák falvainak és városainak étkezési hulladékával összevetjük, kiderül, hogy ott a vadállatok csontmaradványai még az 1%-os arányt sem érik el.

Érdekes módon a középkorban a vadászott és háziállatok aránya nagyon hasonló a korai vaskorhoz. A falvakban a vadállatok aránya igen csekély, míg a várakban a 10%-os arány is előfordul, s a szarvas túlsúlya is megfigyelhető. Ez mutatja a lovagok és várurak kizárólagos vadászati jogát (1b. ábra).

Vadászat a Hallstatt-korban

A vadászat történetével kapcsolatos legfontosabb és legérdekesebb bizonyíték Európában éppen a Sopron-várhelyi 28. halom temetkezéséből száрма-

2. ábra: A Sopron-várhelyi 28. halom nagy edényén lévő figurális ábrázolások, A. Eibner-Persy átrajzolása alapján. / Fig. 2: The figural depictions on the large vessel from Tumulus 28 of Sopron-Várhely (after Eibner-Persy 1980)

zó nagy urna vésett díszítésű rajzos ábrázolása. Ezt a tumulust (halomsírt) 1891-ben Bella Lajos és Rudolf Hoernes, a később oly híressé vált bécsi ősrégész, Moriz Hoernes idősebb bátyja ásatta ki. A leletek a bécsi császári gyűjteménybe kerültek, és ma a Naturhistorisches Museum őskori kiállításán láthatók, illetve az osztály raktári állományát gazdagítják. Ezeket a leleteket 1980-ban Alexandrine Eibner-Persy publikálta, és a Hallstatt-C korszakra, a Kr. e. 700-as évekre keltezte.

A 28. halom leletei közül egy különlegesen szép darab az ún. kúpos nyakú urna, amelynek a magassága 55,5 cm és hasátmérője 63,2 cm (Lelt.sz.: 25.423). Az edénynek csaknem az egész felülete csillogó fekete grafitozású, vízszintes kanellurával és vésett vonalakkal díszített. A figurális díszítés a vállon négy páros alakot ábrázoló csoportból áll és egy a nyakon körbefutó jelenetsort képez. Ezek a jelenetek négy nagyobb, 9 cm magas alakot ábrázolnak: egy imádkozó nőalakot széles szoknyában (Reifrock), továbbá két hárfán (lanton) muzsikáló alakot, akikkel egy ugyancsak széles szoknyában ábrázolt nőalak beszélget. Ettől jobbra következik egy jobbra haladó, két ló által húzott kocsi, amelyen egy figura vagy szobor áll, amelyet egy férfi követ (2. ábra).

Ez előtt található az a figurális csoport, amely a vadászatot ábrázolja. A kutyák előtt egy 14 cm hosszú, szarvval ábrázolt állat látható, ezt többnyire őstuloknak tartja a kutatás. E fölött látható még egy állat elágazó szarvkoronával, s ez egyértelműen szarvasnak határozható meg. Magassága 5,5 cm. Ezek előtt még további 3 állatfigura van, valószínűleg szarvastehenek és őzek. Az árkolt vonalas díszítést fehér inkrusztáció töltötte ki, s így az ábrázolások a sötét háttérből rendkívül hatásosan emelkedtek ki, azaz jól látszottak (3–4. ábra).

3. ábra: A vadászjelenet ábrázolása fehér inkrusztációval az urna másolatán, a lackenbachi (lakompaki) kastély „Vadász” múzeumában / Fig. 3: The hunting scene, highlighted with white incrustation on the urn's copy in the Hunting Museum of Lackenbach/Lakompak Castle

A vadászjelenet egy parforce-vadászatot ábrázol, ahol a lovas vadász terelő vadászkutyákkal együtt a vadat egészen addig űzi, amíg az el nem pusztul. Ezt a vadászati taktikát elsősorban a kiskérődzők, azaz szarvasok és őzek esetében alkalmazták. Egy szarvas ugyan gyors és erős, de összetett táplálkozási és emésztési rendszere van, s ez ebben az esetben hátrány számára. Ez azt jelenti, hogy az elfogyasztott növényi táplálékot időről-időre újra meg kell rágnia, s ezt csak nyugalmi helyzetben fekvé vagy állva tudja megtenni. Ha egy szarvast vagy őzt a hosszan tartó üldözés megakadályozza a visszakérődzött táplálék ismételt megrágásában, akkor a csak részben és nem eléggé apróra rágott növényi eledel kólikát és fájdalmat okoz. Az így legyengített állat ebben az állapotban már alig tud védekezni, és a vadász könnyű zsákmányává válik.

Ahhoz azonban, hogy egy ilyen fajta vadászat kivitelezhető legyen, különböző előfeltételeknek kell megfelelni. A vadásznak legalább egy gyakorlott hátszlóval kell rendelkeznie és tudnia kell a fegyvert lóhátról kezelni (vagy képesnek kell lennie a lovas harcmodorra), és a vadászkutyákat irányítani. Ezen kívül szükség van istállókra, a lovak számára elkerített gyakorlótérre és a meglehetősen vad kutyák számára elkülönített karámokra, s természetesen olyan személyekre, akik az állatokat gondozzák. A hátszló és a lovas harcmodor nálunk először a bronzkor legfiatalabb időszakában és a korai vaskorban fordul elő. Mielőtt a nagy termetű és erős, lovaglásra alkalmas állatok tenyésztésére sor került volna, a lovakat a kocsik elé fogták, hogy a szállítást és közlekedést felgyorsítsák az ökrök által húzott kocsikhoz képest. A lótenyésztés és lovaglás minden bizonnyal már az őskorban is szakembereket igényelt. Ők a helyi vezető réteg vagy magasabb szociális státuszú családok és személyek szolgálatában állhattak, akiknek hatalmuk és

4. ábra: A Sopron-várhelyi 28. tumulus vadászjelenetének ábrázolása összehasonlítva a szitulák ábrázolásaival / Fig. 4: Comparison of the hunting scene on the urn from Tumulus 28 of Sopron-Várhely with situla depictions

5. ábra: Állatfigurák a lorettói (lorettomi) (Burgenland) Hallstatt-kori temetőből / Fig. 5: Animal figurines from the Hallstatt period cemetery of Loretto, Burgenland

lehetőségük volt arra, hogy az időigényes és meghatározott körülményeket igénylő foglalatosságot támogassák. Ugyanez vonatkozik a vadászkutyák tenyésztésére is. Továbbá a lovasnak magának is edzenie kellett, hogy a lovaglásban és fegyverforgatásban egyaránt jártas legyen. Feltételezhető, hogy a jövőző uralkodókat már gyermekkorukban játékos formában előkészítették az ilyen feladatokra. Egy lorettói (lorettomi) vaskori sírban talált, kis agyag állatfigurák esetleg ilyesmire is utalhatnak (5. ábra).

6. ábra: Biatec érem és Hosidius Geta köztársaság kori dénárja / Fig. 6: Biatec coin and the Roman Republican era coin of Hosidius Geta

7. ábra: Vadászat ábrázolása Biturix sírkövén / Fig. 7: Hunting scene on Biturix's tombstone

Éppen ezért az üldözéses vadászat ábrázolása a Sopron-várhelyi 28. temetkezési halomból származó urnán egy fontos bizonyíték az ott eltemetett férfi szociális helyzetére vonatkozóan, s egyúttal az erődített telep központi, uralkodói székhely (*Herrensitz*) jellegére is utal.

A vadászat a korai vaskorban, kb. Kr. e. 700-tól már nem az élelemszerzést célozta, hanem mint előkelő foglalatosság vagy magasabb rangú kiváltság az uralkodók privilégiuma volt. Éppen ezért a vadászat középpontjában nem a kisebb, húst szolgáltató állatok, mint a nyúl és őz álltak, hanem a nagy vadak, azaz a nemes szarvas és az erős bivaly.

Vadászat a La Tène-korban

A kelta időszakban, vagy más néven La Tène-korban a disznó gyakori ábrázolása alkalmat ad arra a feltételezésre, hogy a fiatalabb vaskorban a szarvas és őz (*Rotwild*) vadászata helyett a vaddisznóé került előtérbe. A felbőszült vadkan összehasonlítva a szarvas vadászatával jóval veszélyesebb volt, és éppen ezért a sikeres vadász számára nagyobb hírnevet is jelentett. Mégis úgy tűnik, hogy

a kelta vadászjelenetek és az antik szerzők erre vonatkozó leírásai nem eredeti és tipikus kelta szokásokat mutatnak be, hanem a klasszikus mondák és mediterrán szokások Közép-Európába eljutott és tovább örökített hagyományát.

Így például az ismert Boi-Biatec érem egy lándzsával eltalált vaddisznó ábrázolásával Hosidus Geta Kr. e. 68-ból származó republikánus dénárjának a másolata. A Diana-fej az előlapon és a vadászkutya által megsebzett vadkan a római érem hátoldalán, a kelta ezüstérmén leegyszerűsített formában került ábrázolásra (6. ábra).

A bennszülött lakosság sírkövein, mint pl. a burgenlandi Potzneusiedlből származó Biturix síremléken ugyancsak ábrázoltak vadászjeleneteket. Itt is egy általános antik halotti szokással, illetve képi megjelenítéssel találkozunk (7. ábra).

BOR

A rómaiak előtti, őskori szőlőtermelés Nyugat-Pannóniában Jerem Erzsébet soproni és Karl Kaus zagersdorfi (zárányi) régészeti ásatásán felfedezett szőlőmagok alapján már 1982, illetve 1985 óta bizonyított. Korábban a szőlőtermelés kezdetével és a kultúrfajták megjelenésével kapcsolatban antik szerzők feltevéseire támaszkodott a kutatás.

Mindig a római Probus császárról szóló történetre hivatkoztak, ugyanis neki tulajdonították a szőlőtermelés bevezetését Pannóniában a Kr. u. 280 körüli időkből. Ez az adat azonban egy hibás fordításon alapult, miszerint „*Probus Gallos et Pannonios vineas habere permisit*”, azaz 'Probus megengedte a galliaiaknak és pannóniaiaknak, hogy szőlőt műveljenek'. A latin szó „*permittere*” fordítása helyesen 'megengedni' és nem 'bevezetni', mint azt korábban helytelenül értelmezték, ez eredményezte azt a laza és pontatlan jelentésű fordítást, hogy 'Probus hozatta az itáliai szőlőtőkéket Pannóniába'. Probus csak Domitianus császár korábbi tiltását szüntette meg, ő ugyanis korlátozni akarta a szőlőtermesztést az Itáliától északra eső provinciákban. Ezzel szemben pl. Burgenland területén már a korai császárkorban, azaz a Probus (276–283) uralkodása előtti időkből is számtalan régészeti bizonyítéka van a szőlőtermesztésnek. Ilyenek a szőlőmetsző kések és más bortermelekkel kapcsolatos eszközök, mint pl. egy szőlőprés kőből készült alkatrésze.

Valójában azonban a szőlőtermesztés nálunk ennél jóval régebbi. A Sopron-krautackeri ásatáson négy késő bronzkori (Hallstatt-B), három késő Hallstatt-kori gödörből, két kora La Tène-kori házból és két kora La Tène-kori sírból, valamint egy La Tène D-kori sírből kerültek elő szőlőmagok (8. ábra).

A Facsar Géza által megvizsgált 31 szőlőmagról kiderült, hogy azok egyértelműen tenyésztett fajtákhoz tartoztak. Mivel ezek a magok már fejlett kultúrkonvergenciákra utaltak, és előzmény nélkülinek látszanak, ezért az

8. ábra: Szőlőmagok Sopron-Krautacker lelőhelyről / Fig. 8: Grape pips from Sopron-Krautacker

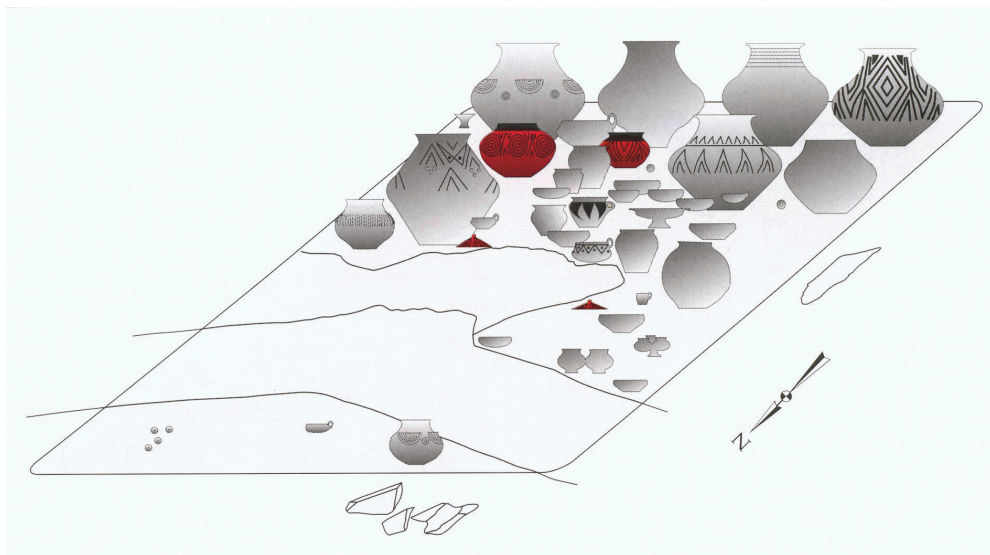
Észak-Görögország vagy a Balkán irányából származó importjuk valószínűsíthető. A termesztett szőlőpopuláció első megjelenésével, illetve Délről való behozatalával a késő Urnamezős, azaz Hallstatt B időszakban, Kr. e. 900 körül számolhatunk.

Burgenlandban, csupán 8 km-re Sopron-Krautackertől egy Hallstatt C kori halomsír kutatásakor ugyancsak szőlőmagokat találtak. A tumulus a zagersdorfi (zárányi) erdőben található, egész közel Klingebach (Kelénpatak) határához, kissé nyugatra a klingebachi (kelénpataki) templom kertjétől és egy 5 temetkezési halomból álló Hallstatt-kori halomcsoport legkeletibb temetkezése volt. A tumulus már 1934-től ismert volt, és 1944–45 telén egy katonai védműárok építéskor megbolygatták, részben kiásták. Ezt 1948-ban egy első régészeti hitelesítő ásatás követte, de a teljes feltárássra csak 1985-ben, az ottani erdő kivágása után kerülhetett sor. A halom még ekkor is 16 m átmérőjű és 1 méter magas volt. A korábbi bolygatások ellenére is megfigyelhető volt egy nagyrészt érintetlen, négyzet alakú, 3 × 3 méteres sírkamra a halom aljában. A kamrában négy hamvasztásos sírhoz tartozó égett csontmaradványok voltak, közülük a legfontosabb egy női temetkezés volt. Mellékletként

9. ábra: Szőlőmagok a zagersdorfi 1. sírból / Fig. 9: Grape pips from Zagersdorf, Grave 1

10. ábra: A zagersdorfi (zárányi) 1. halom sírkamrájának rekonstrukciója (K. Rebay után) /
Fig. 10: Reconstruction of the burial chamber of Tumulus 1 of Zagersdorf/Zárány (after Rebay 2002)

több mint 50 kerámiaedényt (kúpos nyakú urnákat és rövid nyakú, nagyobb edényeket, csészéket, lapos és magas tálakat, talpas tálakat, fazekakat és fedővel ellátott szitulákat) adtak a halottnak, míg a viselethez tartozó és más tárgyak közül az agyagprizmákat, orsógombokat, továbbá karikákat, spirális huzalból készített csövecskéket, egy hárfa fibulát, egy bronzöv lemezes részeit és három vaskést találtak. Ezek a tárgyak a sírt a korai vaskor Hallstatt C1 periódusára keltezik, Kr. e. 700 körüli időre.

Már a hamvak antropológiai meghatározása előtt, a kerámiaedények sírkamrán belüli helyzetéből is női temetkezésre lehetett következtetni.

A dokumentáció elkészülése után az edényeket nagyon gondosan emeltük ki a sírból, majd a burgenlandi Landesmuseum laboratóriumába vittük restaurálásra. Ekkor egy fekete-vörös festett rövid hengeres nyakú edény belsőjéből, amely a sírkamra bolygatatlan déli falánál állt, különleges lelet került elő. Nem sokkal az edény alja feletti föld betöltésének leiszapolása után három fél szőlőmagot találtunk (9. ábra). Ezután a magokat Dr. Facsar Géza, a Budapesti Kertészeti Egyetem tanára gondos tanulmányozás után ugyancsak termesztett szőlő, *Vitis vinifera* L. magjaként határozta meg. A legkeskenyebb mag egy zöldszilvánihoz hasonló szőlőfajtából származik, míg a következő rizlinghez hasonlóból, végül a harmadik, legprimitívebb és legszélesebb mag a *Vitis sylvestris*hez áll a legközelebb, ez egy *Chardonnay*-féle lehetett.

A 7 nagy, egyenként 40 literes urnába kb. 280 liter bort lehetett tárolni, tehát ezek valószínűleg egy ünnepi alkalmakkor használatos ivógarnitúra ré-

szei lehettek, amelyet a halottnak a túlvilági útjára adtak (10. ábra). Ilyen ünnepeket többször is ábrázoltak a bronzlemezről készített fémedényeken, ezeket összefoglaló néven a szitula-stílus, vagy szitula-művészet alkotásainak nevezzük.

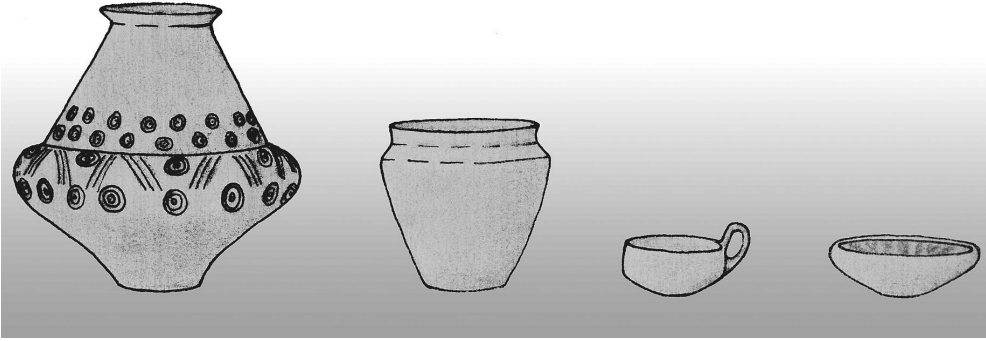
A késő bronzkori Urnamezős kultúrával ellentétben, ahol a figurális díszítés feltehetőleg vallási okokból tilos volt, az azt követő Hallstatt-időszakban gyakorivá vált a képi ábrázolás, feltehetően a Földközi-tengeri magas kultúrák vallási elképzeléseinek hatására. Ezek eléggé világosan értelmezhető rajzok voltak, bár néha különös jelenetekkel: pl. a szlovéniai Magdalenska Gora lelőhelyen talált szitulán egy olyan ivó alak látható, akinek egy nőalak merítőkánállal bort önt az ívóedényébe.

A szitulák olyan fémlemezről készített vödrök voltak, amelyeket főként a kora vaskori Hallstatt kultúra idején, a Kr. e. 7–5. században gyártottak, és három vagy négy sorba rendezett képi ábrázolással láttak el. Ezeket a bronzedényeket jelentősebb ünnepségek alkalmával bor szállítására és tárolására használták, a figurális jelenetek pedig éppen ezeket az ünnepi alkalmakat mutatják be. A különböző lelőhelyeken előkerült bronzedények ábrázolásai alapján következtethetünk az ünnepségek lefolyására, bár azt nem tudjuk pontosan, hogy ezekre milyen alkalmakkor és milyen gyakorisággal került sor. Az eltérő ruházatú és fegyverzetű harcosok megjelenítése a „szitula-ünnep” nagyobb területre való kiterjedésére enged következtetni. Úgy tűnik, hogy a vendégek között különböző törzsek harcosai voltak, akik egy felvonuláson vettek részt.

A vendégek megérkezése után, akik az ünnepségek idején hosszú, díszes ruhát és fejfedőket viseltek, megkezdődtek az ünnepi előkészületek, ide sorolják az áldozati jeleneteket. Továbbá voltak sport és zenei versenyek is. A nyilvánvalóan megbecsült muzsikuskok, éppen úgy, mint a magas rangú férfi vendégek gazdagon díszített, faragott padokon és székeken ültek. Párosával muzsikáltak, hárfán és pánsípon játszottak. Még gyakran ábrázoltak kocsiversenyeket és meztelen ökölharcosokat, akik mindkét kezükben súlyzóval harcoltak vagy birkóztak egymással. A nézők a közelükben álltak, a bírók pedig egy villás bottal (*Ruten*) felügyelték a vetélkedést. A győztes egy

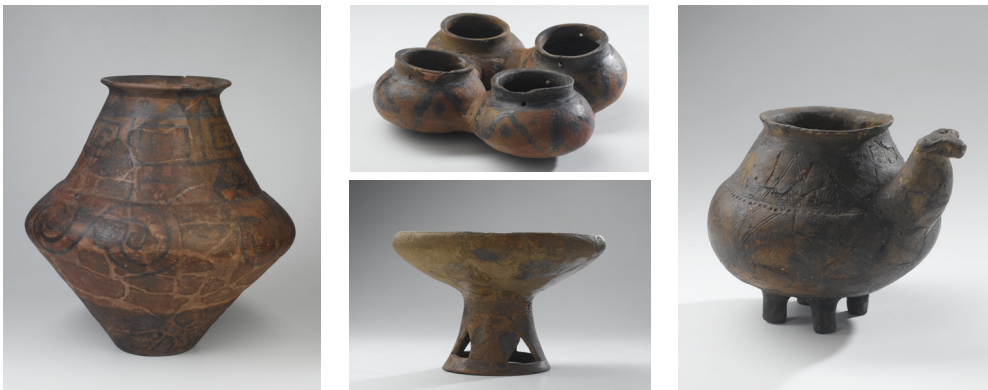
11. ábra: Szitula ünnep / Fig. 11: Festive scene as depicted on a situla

12. ábra: Hallstatt-kori ivóedény-garnitúra (sematikus ábrázolás) / Fig. 12: Drinking set of the Hallstatt period (schematic drawing)

sisakot vagy egy díszes bronzedényt, serleget kapott elismerésül. Az ünnepek idején valószínűleg végig folyt a rituális ivászat (Umtrunk), amelynek bemutatása valamennyi szitulán központi téma. Hölgyek hosszú fátyollal és szolgák rövid ruhában, kalap nélkül szolgálták ki a vendégeket. Hogy ezek szabadok vagy rabszolgák voltak, azt nem tudjuk biztosan megállapítani. Azok a viszonylag ritka ábrázolások, amelyeken szexuális jelenetek láthatók, inkább arra utalnak, hogy a nők alárendeltek vagy rabszolgák lehettek, de az is elképzelhető, hogy ezek az aktusok részei voltak az emelkedett hangulatú örömnünnepnek (11. ábra).

A fűszerezett bort nagy edényekben keverték, és nyilván kellemes illata is volt, mert vannak olyan ábrázolások, ahol a vendégek a keverőedény mellett feltehetően az ital illatát élvezik. Ezután a fűszerbort a szitulákban vitték az italozókhoz, és merőkanállal töltötték az ivócsészékbe vagy tálkák-

13. ábra: Ivógarnitúra Sopronból / Fig. 13: Drinking set from Sopron

ba. A feltárt temetkezési halomokból származó italtároló edények tartalmának vizsgálata alapján tudjuk, hogy a Hallstatt-kori fűszerbort mézzel és fűvekkel ízesítették.

Az ivógarnitúrákat fémből vagy agyagból készítették, és a Hallstatt-korban főként a férfi sírokba helyezték (12. ábra).

Arra is van példa, hogy mintegy 400 liter fűszerbort tettek a sírba a halott mellé, nemcsak azért, hogy a túlvilágon csillapítsa szomjúságát, hanem – ahogy az életben is – az ünnepségek alkalmával a vendégeket megkínálhassa borral. Amellett, hogy az italok az elhunyt sírjába kerültek, a bor és egyéb kábításra alkalmas, mámort okozó italok magánál a temetési szertartásnál is fontos szerepet játszottak (13. ábra). Erre utalnak a temetők területén vagy a halmok közelében talált elplanírozott cseréprétegek, a résztvevők ugyanis a rituális események végén összetört edényeket a helyszínen a földbe döngölték és elegyengették.

A Siegendorf-Ober dem See-i (Cinfalva-Felső), Hallstatt-kori, halomsírok-ból álló temető szélén is előkerült egy ilyen réteg, amely vagy rituális italáldozatra utal, amelynek a végén az edényeket is összetörték, vagy egyszerűen a szomjas utódok sír körül folyó italozására, különösen a temetéskor és a halom felhordásának idején.

Ajánlott irodalom

- Bökönyi, S. 1993 *Pferdedomestikation, Haustierhaltung und Ernährung. Archaeolingua SM 3. Budapest.*
- Eibner-Persy, A. 1980 *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). WAB 62, Eisenstadt.*
- Facsar, G. – Jerem, E. 1985, *Zum urgeschichtlichen Weinbau in Mitteleuropa. – Rebkerneln von Vitis vinifera L. aus der urnenfelder-, hallstatt- und latènezeitlichen Siedlung Sopron-Krautacker. WAB 71, 121. Eisenstadt*
- Kaus, K. 2006 *Urgeschichtlicher und römischer Weinbau im Burgenland. Pannonische Weinblätter II-1986 und VII-1987. WAB 114, 308. Eisenstadt.*
- Kaus, K. 2006 *Trinkgeschirr und Weingenuss in der Eisenzeit. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 11, Wien 1980, 37 ff. WAB 114, 60. Eisenstadt.*
- Kaus, M. 2002 *Wein – Kultur und Geschichte. In: Ritter-Atlas (Hrsg.), Europäischen Weinritterschaft. 104. Eisenstadt.*
- Rebay, K.-C. 2002 *Die hallstattzeitliche Grabhügelgruppe von Zagersdorf im Burgenland. WAB 107, Eisenstadt.*

Hunting and wine – Luxury in the iron age

During the Palaeolithic and the Mesolithic, the principal source of protein was the meat of hunted animals. From the Neolithic onward, meat was predominantly provided by various domestic animals and the proportion of hunted species in the animal bone samples gradually declines. An interesting shift in the proportion of domestic and hunted species can be noted in the Early Iron Age: the proportion of the latter is around 2% in the rural settlements and 6% in the hillforts, suggesting that hunting was not simply an activity for acquiring food, but also the privilege of certain groups (Fig. 1a-b).

One of the most interesting documents of Iron Age hunting comes from the cemetery excavated at Sopron-Várhely/Burgstall. The decorative scenes on the magnificent urn from Grave 28 include the depiction of a hunt with dogs, a horned creature (perhaps an aurochs) and deer (Figs 3–4). The scene is interpreted as a portrayal of *par force* hunting, in which the game was run down and exhausted by the dogs before the kill was made. This type of hunting called for special skills in riding and weapon-wielding, as well as in breeding hunting dogs and horses. It seems likely that these were the pursuits of the period's elite. The urn's depiction is thus an indication of the high social status of the man buried in the grave and it also indicates that the Várhely settlement was probably the seat of a local chieftain.

The many depictions of boar in the La Tène period led some scholars to assume that this species became the most popular game animal. Boar hunting was more dangerous, but it also brought greater fame to accomplished hunters. However, more recent studies have shown that the Celtic hunting scenes in fact represent the local, Central European adaptation of Mediterranean narratives. The Celtic Boi-Biatec coin bearing the depiction of a boar wounded by a spear is an imitation of Hosidius Geta's Republican coin (Fig. 6). The same holds true for the hunting scenes appearing on Celtic tombstones, which were similarly adaptations from the classical world (Fig. 7).

Finds of grape seeds from the Sopron-Krautacker settlement and other sites indicate that vine cultivation was practiced in the region well before the arrival of the Romans. The excavation of the tumulus burial at Zagersdorf dating from the Hallstatt C period yielded a magnificent drinking set (Fig. 10). The grape seeds found inside some of the vessels indicated that these vessels had held wine. Depictions of banquets where wine was served are preserved on the bucket-like metal vessels called *situlae* (Fig. 11).

Silvia Renhart

Kelták – az emlékezetes európaiak

Szép daliásak, de a húsuk szinte betegesen puha és fehér. Hajuk nemcsak a természet jóvoltából szőke, hanem a különleges kezeléstől is: rendszeresen bedörzsölik meszes lúggal, és a homlokuktól a nyakukig hátrasimítják. Így a szatírokra vagy a pánokra hasonlítanak. Ettől a kezeléstől olyan erős és vaskos lesz a hajuk, hogy azt a lovak sörényétől nem lehet megkülönböztetni. Az előkelőek az orcájukat simára borotválják, de a bajszukat hosszúra növesztik, mégpedig úgy, hogy lelógjon, és szájukat elfedje. Ha esznek, a bajszuk belelóg az ételbe, ha isznak, a sör rögtön egy szűrőn folyik beléjük. Mindannyian ülve étkeznek, de nem székeken, hanem a földön farkas-, illetve kutyaszőrökön foglalnak helyet.

A galloknál az asszonyok felveszik a versenyt a férfiakkal, nemcsak testmagasság, hanem erő tekintetében is.

(Diodor von Sizilien, Historische Bibliothek, V, 28–30)

Időszámításunk előtti 50-ben járunk. Egész Galliát elfoglalták a rómaiak....

Egész Galliát? Nem. Egy megingathatatlan, gallok által lakott falu nem adja fel, és ellenállást tanúsít a betolakodókkal szemben. Azoknak a római legionáriusoknak nincs könnyű életük, akik Babaorum, Aquarium, Laudanum és Kleinbonum megerősített táboraiiban megszálló csapatként tanyáznak...

Ezek az idézetek – az egyik egy bizonyos etnocentrikus szemszögből, a másik inkább ironikusan – azt kívánják szemléltetni, hogy a keltáknak az időszámításunk előtti Európában milyen különleges helyzetük és megítélésük volt. A kelták kultúrája iránt még ma is, illetve manapság újra igen sokan érdeklődnek.

A keltákat csakúgy, mint az ókori görögöket, nem lehet a mai fogalmaink szerint népnek nevezni, mert esetükben sem nemzeti egységről, sem politikai konszenzusról nem beszélhetünk. Nyelvük, vallásuk és anyagi kultúrájuk egységes volt, bár ebben is újra meg újra helyi sajátosságokat fedeznek fel.

Ma örökségük alapján próbálunk róluk képet alkotni. Az antropológia a „testi hagyatéokra” vagyis a csontvázas és hamvasztott sírok maradványaira támaszkodik. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a kelták az időszámításunk előtti 3.–2. századig a csontvázas temetkezést részesítették előnyben, a hamvasztásos temetkezési forma csak a 3. századtól terjedt el. A közösségek vezetőit vagy

a magasabb szociális státuszú egyéneket ú.n. kamrasírokba, esetleg négyzetes, illetve kör alakú árokkal körülvett, mélyebbre ásott sírokba temették el.

A tudásunk alapját képező anyag nagy része kelet-ausztriai, valamint nyugat-magyarországi lelőhelyekről származik. Ez a központi kelta terület egy olyan vidék, ami akkoriban viszonylag sűrűn lakott volt, s a következő lelőhelyeket foglalja magába: Franzhausen, Mannersdorf, Pötsching, Karlsbach, Fischamend-Markt, Göttlesbrunn, Au/am Leithagebirge, Brunn an der Schneebergbahn, Neufeld, Kleinhöfle, Pöttelsdorf, Donnerskirchen, Winden, Jois, Neusiedl/am See, Inzersdorf, Ossarn, Herzogenburg-Süd, Petronell és Sopron. A temetkezések nagy része D-É, illetve DDNY-ÉÉK-i tájolású, a halottakat többnyire hátontfekvő, nyújtott testhelyzetben helyezték a sírba. Sajnálatos módon az őskori, vagy jelenkori bolygatások és az eltérő talajminőségek miatt a megtalált csontvázak általános állapota többnyire rossznak nevezhető.

A hamvasztásos temetkezések csoportján belül urnasíros és szórthamvas temetkezést különböztethetünk meg. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy pusztán a különböző temetkezési módok nem árulkodnak szociális különbségről. Mégis nagyon feltűnő, hogy mindkét temetkezési formában nagyon alacsony a *szubadult* egyének (gyerekek és fiatalok) száma. Mind a hamvasztásos, mind a csontvázas temetkezéseknél jóval kevesebb a gyermek, ami arra enged következtetni, hogy a gyerekek esetében különleges temetkezési szokásokat alkalmaztak. Ez a tény utal a család szociális helyzetére, a különböző elhalálozási formákra és arra a különleges társadalmi helyzetre, amit a gyerekek az őskori lakosságban sokszor elfoglaltak.

Az említett temető elemzése nyomán megállapítható, hogy a születéskor várható életkor 26,2 év volt. A legmagasabb elhalálozási arány a felnőtteknél (*adultusoknál*) volt, mégpedig a 19 és 40 év közötti korosztályban. Ezen belül is a nőknél magasabb a halálozási mutató, mint a férfiaknál, amelynek oka valószínűleg a szüléssel kapcsolatos komplikációkban, valamint magának a női testnek a többszörös terhesség általi igénybevételeiben keresendő. Majd 35–40 év között a nők várható élettartama a férfiakkal szemben egyértelműen megnő, ez az életkor egyben a reprodukív fázis végét is jelzi. A férfi és női temetkezések aránya a franzhauseni temető kivételével (1:1,3) a női temetkezések egyértelmű túlsúlyát (1:2,9-ig) jelzi. Ennek oka – mint már említettük – a szülőkorban lévő nők magas halálozási számában és a férfiaknak (harcosok, kereskedők) a lakóhelyükön kívüli eltemetésében, valamint esetleg a fiú kisgyermekek kisebb ellenállóképességében keresendő.

Újabb vizsgálatok azt mutatják, hogy néha igen nagy aránytalanságok fordulnak elő a nemenkénti megoszlás szempontjából, pl. Inzensdorfban szinte csak férfiakat, Ossarnban és Herzogenburg-Süd lelőhelyeken túlnyomórészt férfiakat és Petronellben kizárólag férfiakat temettek el. Úgy tűnik, hogy

ezekben az esetekben speciális temetőkkal van dolgunk. Míg az inzensdorfi temetőből előkerült sírmellékletek azt sugallják, hogy egy különlegesen gazdag temetőről van szó, ahol a férfiakkal együtt fegyvereiket is eltemették, a petronelli temető esetleg kelta zsoldosok nyughelyeként értelmezhető. Mindezenre ezek olyan esetek, amelyek értelmezése még további kutatást igényel, mivel a megfigyelt eltérő temetkezési szokások „speciális szociális helyzetet és motivációt” feltételeznek, és ezek megalapozott magyarázata még összehasonlító elemzéseket igényel.

Az antropológia látszólag nem alkothat olyan részletes és fantáziadús képet, mint amelyet a római történétírók ránk hagytak, de egy „morfológiai átlagtípus” mégis körvonalazható. A férfi koponyák közepesen hosszúak, keskenyek, középmagasak, illetve magasak. Az arc magas, keskeny, a szemüregek szűkek, alacsonytól középmagasig terjednek, míg az orr magas és széles. A női egyedek agykoponyája átlagban hosszú, középszéles, középmagas, illetve magas. Az arc, csakúgy, mint a férfiaknál magas, keskeny, a szemüregek szűkek és középmagasak, az orr közepesen széles és nagyon magas. Felülnézetből a női koponyák enyhétől közepesig terjedően hangsúlyos *Tuber parietalia*-val (azaz ötszögletű körvonalú oldalsó falcsonntal) rendelkeznek. A férfiak átlagos testmagassága 169,2 cm, míg a nőké 159,2 cm volt.

Ezekből a metrikus és tipológiai vizsgálatokból arra következtethetünk, hogy a férfiak inkább a nyugat-ausztriai, dél-német típusra hasonlítanak, a nők viszont a délnyugat-szlovákiai anyaggal mutatnak hasonlóságot. Általánosságban egy messze kiterjedt tipológiai heterogenitás, valamint a helyi vaskori lakosság kontinuitása igazolódik.

Az őskori populáció életkörülményeire a klíma és az étkezési szokások ismerete, valamint a csontanyagban mutató patológikus változások is adhatnak támpontot. Az állatcsontok elemzése azt mutatta, hogy a húsok közül legszívesebben sertést, marhát és tyúkot fogyasztottak, és az életmódjuk valószínűleg elsősorban az intenzív mezőgazdaság és állattenyésztés termékeire támaszkodott.

A lakosság egészségi állapotára negatív hatással lehetnek a kedvezőtlen klimatikus körülmények, amelyek különösen gyerekkorban hiánybetegségeket okozhatnak. Így pl. az őskori hallstatti és halleini bányászok végtagjai olyan elférgesedési tüneteket mutattak, amiknek előfordulása a rossz higiéniai körülményekre és a nyirkos, meleg klímára vezethető vissza. A korai La Tène kor paleoklímája a maihoz hasonlóan relatív száraz lehetett, átlagos középhőmérséklettel. Ez magyarázatot adhat arra, hogy a mi szélességi fokunkon miért jelentkeznek viszonylag ritkán hiánybetegségek. A fogszuvasodás (22,2 %) mellett az ízületek öregedéssel járó elhasználódási tüneteit és degeneratív betegségeket, fraktúrákat (töréseket), *Myositis ossificans localisata*-t (az izmok gyulladását), *Osteomyelitis*-t (csontvelőgyulladást),

1. ábra: Kopásnyomok és egyéb patológias elváltozások a halstatti lakosság csontmintáin
/ Fig. 1: Traces of wear and other pathological deformations on the skeletal remains of the Hallstatt population

Periostitis ossificans-t (csonthártyagyulladást), *Osteolyticus Metastasis* (csontlágyulós áttételeket), valamint trepanációkat (koponyalékeléseket) lehet bizonyítani.

Ezeknél a trepanációknál egy különlegességről, mégpedig olyan, az agykoponyán végzett operatív beavatkozásokról van szó, melyeket az ún. *trepan*, vagyis egy magfúró segítségével végeztek el. Ez a fúró két részből áll: egy üres hengerből, aminek fogazott kerek éle van, valamint egy a fúrótenge-lyen fekvő, előugró tüskéből. A trepanon kívül a műtéti beavatkozáshoz árat, fúrotűt/tüskét/éket vagy kést is használtak. Területünkön eddig összesen 13 La Tène-kori, különböző módon trepanált személy maradványai ismertek.

2. ábra: 3 fúrásos trepanáció.
Guntramsdorf és Katzelsdorf
lelőhelyekről / Fig. 2: Multi-
trepanated skulls from
Guntramsdorf and Katzelsdorf

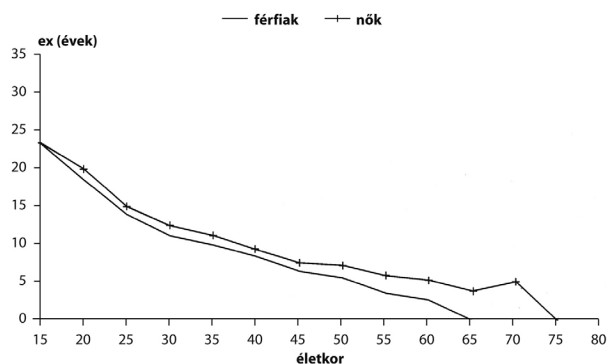

Az egyének száma és a trepanáció fajtája	Lelőhely és sírszám
3 fúrásos trepanáció	Guntramsdorf 5 és 29 Katzelsdorf 1
1 fúrásos (?) vagy vágásos trepanáció	Dürrnberg 243a
2 kaparós/reszelős trepanáció	Dürrnberg VI Klein Reinprechtsdorf
1 vágásos trepanáció (sebészeti trepanáció)	Franzhausen 7
5 szimbolikus trepanáció: 3 kaparásos technikával, 2 bevéséses technikával	Franzhausen 73 Mannersdorf 31 Göttlesbrunn, Franzhausen 329/II, Mannersdorf 176
1 szimbolikus (kaparásos technikával) és fúrásos trepanáció	Guntramsdorf 6

Három, az alsó-ausztriai Guntramsdorfban talált koponya 5 fúrásos trepanáció nyomait mutatja. Az 5-ös számú sírból származó (férfi?) koponyatöredékei ugyan eltűntek, de azt leírásokból tudjuk, hogy egy egyszeri köralakú, és egy további többszörös fúrásnyom volt rajtuk. A 6-os számú sírban talált (30–35 év közötti) férfin egy ún. parciális kaparásos technikával végzett trepanáció nyomait találták, mégpedig egy egyszeri, egy háromszoros és egy lóherealakú fúrás nyomait. A 29-es sírből előkerült fiatal koponyáján kétszeres, a katzeldorfi 1-es sírből származó férfién egy elkezdett, de be nem fejezett, valamint egy háromszoros lóhere alakú trepanáció nyomait észlelték. Ebből az összesen hat műtéti beavatkozásból három gyógyulás jelei mutatkoztak. A guntramsdorfi 6-os sírban talált hármastrepanáción gyulladásos tüneti elváltozás követhető nyomon, ami rövid túlélésre enged következtetni. A guntramsdorfi 29-es és a katzeldorfi 1-es sír „paciensein” végzett beavatkozások valószínűleg azonnali halállal végződhetek.

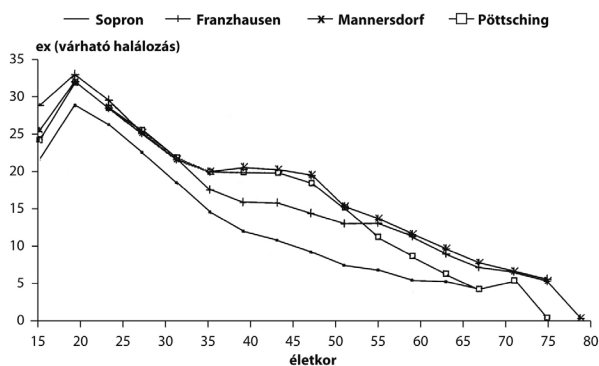
A műtéti beavatkozás oka csak a guntramsdorfi 29-es és a katzeldorfi 1-es sír esetében magyarázható posttraumatikus csontgyulladással vagy csontlágyulással. A többi egyszeri, kétszeri és háromszori fúrásos trepanációnak, amiket legalább három különböző méretű (15, 17, illetve 19–20 mm átmérőjű) fúróval végeztek terápiás, azaz gyógyító célja lehetett. Ezek a trepanációk annyiban különlegesek, hogy ezek az egyetlen koponyanyitások a kelta világban, amiket magfúróval végeztek el. Elképzelhető, hogy egy, a görög gyógyászatot ismerő kelta orvos (vagy egy vándorló görög orvos) munkásságának jelei ezek a beavatkozások. Mivel a fúrásos trepanációval végzett műtétek túlélési esélye a kaparásos technikával végzettékénél (73%) sokkal kisebb volt, ez az új technika nem terjedhetett el.

Várható életkor (ex) Sopron: férfiak és nők

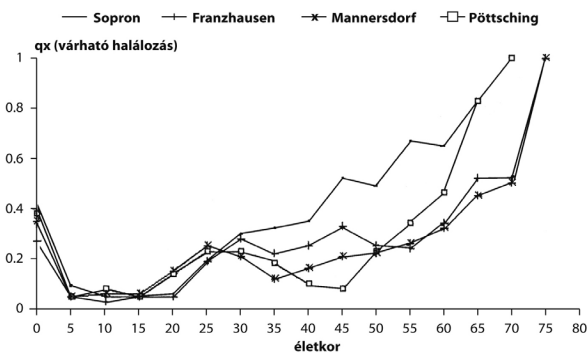
javitva 6qo n. Bouquet és Masset után

Várható életkor (ex): Sopron Franzhausen, Mannersdorf, Pötttsching

javitva 6qo n. Bouquet és Masset után

Várható halálozás: Sopron Franzhausen, Mannersdorf, Pötttsching

javitva 6qo n. Bouquet és Masset után

Egy, minden valószínűség szerint kaparásos technikával elvégzett trepanációról lehet szó egy férfi koponyatetőn, a Dürnbergi VI-os sír esetében. Ennek a beavatkozásnak oka a *tabula interna* (az agytető belső lapjának) sérülésére vezethető vissza, ami a kemény agyhártyán képződött tumorszerű elváltozásból keletkezett. Dürnbergből még egy trepanáció ismert, mégpedig egy 19–22 év közötti, a 243a sírból származó férfié, aki egy fúrásos(?) vagy egy vágásos trepanációt csak rövid ideig élt túl. Franzhausenban (73-as sír), Mannersdorfbán (31-es sír) és Göttlesbrunnban szimbolikus trepanációk fordulnak elő. Szimbolikus trepanáció alatt olyan, még az egyének életében a koponyatetőn végrehajtott operációkat értünk, ami a *diploe*-n (a koponya lemez és a kemény agykéreg közötti állomány) nem megy át, és a *lamina interna*-t (koponyalemez belső lapja) nem érinti. Ezeket a beavatkozásokat valószínűleg olyan gyógyítási folyamat részeként végezték el, amelynek alapjául mágikus-vallási elképzelések szolgáltak. Ezek a trepanációk egy jellegzetes árokszerű struktúrát mutatnak, amelyek különböző meredekségű behatolási felületekkel (ez az a rész, ahol a trepánnal behatolnak), valamint jellegzetesen lekerekített szélekkel és sérült alappal rendelkeznek.

Két további koponyán – a franzhauseni 329/1-es és a mannersdorfi 176-oson csaknem teljesen kerek, gyógyulási nyomokat mutató, különböző fokozatú bemélyedéseket lehetett megállapítani. Úgy tűnik, hogy itt „bemetszésekről” lehet szó, amit egyfajta trepanációs szerszámmal (árral, ékkel) végeztek el. A franzhauseni 7-es sír harcosát sebészeti trepanációnak (vágásos trepanációnak) vetették alá. Koponyáján különböző nagyságú lyukalakú sebhegyek láthatók. A „nyílások” szélei részben lekerekítettek, részben élesen elhatároltak. Egy üreget képeznek, ami azt jelenti, hogy a *tabula interna* és *externa* (belső illetve külső agylemez) a *diploe*, aminek a *sponigio* (a csont belső szivacszerű) szerkezete már eltűnt, „fölé emelkedik”. Nagy valószínűséggel ezeket a sérüléseket csontlágylúdasos áttételek okozták. A bőr rugalmasságának elvesztése valószínűleg a koponya felületén valószínűleg horpadásokat okozott. Az ilyen horpadások területén, a *falcsonton* került sor az operatív beavatkozásra. Itt is felismerhetők a trepanációs szerszám nyomai, amikkel a szuvas sebszéleket levágták, illetve lekaparták. A gyógyulás nyomai sikeres műtétről tanúskodnak. Ez a beavatkozás, valamint a hosszú betegség következtében a közösség oldaláról szükségessé váló gondoskodás és nem utolsósorban a gazdag sírmelléklet, nemcsak a férfi magas társadalmi helyzetére, hanem megalapozottabb orvosi tudásra, valamint komplex szociális szervezetségre utal.

Irodalom

- Aspöck, H. 1973 et al., Aspöck, H., Barth, E., Flamm, H., Pichler, O., Parasitäre Erkrankungen des Verdauungstraktes bei prähistorischen Bergleuten von Hallstatt und Hallein (Österreich). *MAGW* 53, 41ff.
- Boev, P. 1968 *Die symbolischen Trepanationen. Anthropologie und Humangenetik.* Stuttgart.
- Ehgartner, W. – Kloiber, Ä. 1959, Das anthropologische Material. In: Kromer K. (Hrsg.), *Das Gräberfeld von Hallstatt*, 29ff. Firenze.
- Ehgartner, W. – Jungwirth, J. 1959, Die La-Tène-Zeit – Zwischenstand. In: *Ur- und frühgeschichtliche menschliche Skelette aus Österreich. Beiträge zur Erforschung der Vergangenheit und Kulturgeschichte der Menschheit. Symposium auf der Burg Wartenstein/Gloggnitz, 1958* Horn, 183ff.
- Hahnel, B. 1991 et al. Hahnel, B., Großschmidt, K., Winkler, E.-M., Trepanationen einst und jetzt. In: *Die Kunst des Heilens*, 329ff. Katalog. Gaming.
- Hesch, M. 1928 La-Tène-Skelettreste eines weiblichen Individuums mit Hyperlatymie des Femur aus Haslau, Grab Nr. 3. *Wiener Prähist. Zeitschr.* 15, 42ff.
- Jakab, J. 1977 Charakteristik des anthropologischen Materials aus dem birituellen La-Tène-zeit-Gräberfeld von Hurbanove-Bohatej (Hurbanovo-Bohata). In: Resitolcova M. (Hrsg.), Ein weiteres keltisches Gräberfeld in Hurbanovo-Bohata. *Slovenska Arch.* 25, 47ff.
- Jakob-Friesen, G. 1972/73, Zu einigen Tier- und Menschenopfern der Spätlatènezeit. *Kölner Inst. F. Ur- und Frühgesch.* 13, Berlin.
- Jungwirth, J. 1963 Anthropologischer Befund des spätlatènezeitlichen Skelettes aus St.Georgen a. Steinfeld, p.B. St. Pölten. Niederösterreich. *Arch. Austriaca* 34, 17ff.
- Klose, O. – Pösch, H. 1932, Neue Grabfunde der Hallstatt- und La-Tène-Zeit vom Dürrnberg bei Hallein, Salzburg. *Wiener Prähist. Zeitschr.* 19, 39ff.
- Pösch, H. 1922 Die Schädel aus dem ersten Tumulus von Bernhardstal. *Wiener Prähist. Zeitschr.* 9, 48ff.
- Pösch, H. 1926 Einiges über vor- und frühgeschichtliche Schädel aus Stadt und Land Salzburg. *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 56, 255ff.

- Pösch, H. 1928 Nachtrag zu den latènezeitlichen Funden vom Dürrnberg bei Hallein. *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 58, 141f.
- Renhart, S. 1990a Zur Anthropologie der frühlatènezeitlichen Bevölkerung Ostösterreichs. Ungedr. Diss., Formal- und Natwiss. Fakultät, Univ. Wien.
- Renhart, S. 1990b Neue anthropologische Erkenntnisse zur Bevölkerung der frühen Tène-Zeit im ostösterreichischen Raum. *Arch. Österreichs* 1/1-2, 73ff. Wien.
- Renhart, S. 1992 Die frühen Kelten aus der Sicht der Anthropologie. *Wiss. Schriftenreihe NÖ*, 92/93/94, 131ff.
- Renhart, S. 1993 *Zur Anthropologie der Kelten: Die frühlatènezeitlichen Gräberfelder von Inzersdorf, Ossarn, Herzogenburg-Süd und Franzhausen (NÖ)*. Mitt. der Ges. f. Ur- und Frühgeschichte, Wien.
- Renhart, S. 1994 *Anthropologie des späthallstatt- und frühlatènezeitlichen Gräberfeldes von Sopron-Krautacker (Ungarn)*. (in Druck).
- Renhart, S. 1996a Das Brandgräberfeld von Bischofshofen - Anthropologische Ergebnisse. In: Jerem E., Lippert A. (Hrsg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994*. 413-430. Archaeolingua Budapest.
- Renhart, S. 1996b Zur Anthropologie der Kelten: Die frühlatènezeitlichen Gräberfelder von Inzersdorf, Ossarn, Herzogenburg-Süd und Franzhausen (NÖ). In: Jerem E., Krenn-Lieb A., Neugebauer J.-W., Urban O. H. (Hrsg.), *Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposiums St. Pölten, 14.-18. Oktober 1992*. 179-192. Archaeolingua, Budapest-Wien.
- Renhart, S. 2002 Sull'antropologia della necropoli di Cloz (Valle di Non - Trentino). (Analysen der römischen Menschenknochenreste aus Cloz/Nonsberg - Provinz Trentino). *Archeologia delle Alpi* 6, 291ff., Trento.
- Renhart, S. 2002 Menschen im Heiligen Winkel. In: *Schriften des Südtiroler Archäologiemuseums* 389ff. Bozen-Wien.
- Renhart, S. 2005 Anthropologische Auswertung der Brandgräber in Führholz - eine kurze Übersicht. In: *Hallstattkultur im Trixnertal*. In: *Begleitheft zur Ausstellung in Völkermarkt und Klagenfurt* 35-47.

- Renhart, S. 2006   *Zur Anthropologie der latènezeitlichen Skelette aus Petronell/NÖ. (in Druck)*
- Schürer V. Waldheim, H. 1918, Schürer von Waldheim, Vorgeschichtliche menschliche Funde aus Stillfried. *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 48, 247ff.
- Schultz, M. 1978   Pathologische Veränderungen an den Dürrenberger Skeletten. In: Pauli L. (Hrsg.), *Der Dürrenberg bei Hallein III*. 581ff. München.
- Schwidetzky, I. 1972a   Regionale und ethnische Unterschiede eisenzeitlicher Bevölkerungen. *Anthropologische Untersuchungen. Arch. Korrbibl.* 2, 359ff.
- Schwidetzky, I. 1972b   Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d.Z.). *Homo* 23, 230ff.
- Schwidetzky, I. 1978   Anthropologie der Dürrenberger Bevölkerung. In: Pauli L. (Hrsg.), *Der Dürrenberg bei Hallein III*. 541ff. München.
- Schwidetzky, I. 1979   Rassengeschichte von Deutschland. In: Dies. (Hrsg.), *Rassengeschichte der Menschheit*. 7. Lfg. Europa V: Schweiz, Deutschland, Belgien und Luxemburg, Niederlande (München/Wien) 45ff.
- Urban, H. 1985 et al.   Urban, O. H., Teschler-Nicola, M., Schultz, M., Das latènezeitliche Gräberfeld von Katzelsdorf und Guntramsdorf – Ein Beitrag zur Kenntnis der Trepanation bei den Kelten. *Arch. Austriaca* 69, 13ff.

Celts – the memorable europeans

In addition to the descriptions contained in the works of the authors of Antiquity, the study of the skeletal remains from burials too has much to offer for picturing the ancient Celts. The anthropological record from eastern Austria and western Hungary indicates that the average life expectancy at birth was roughly 26 years. The greatest mortality rate could be noted among adults between 19 and 40 years of age, with women having a higher mortality rate, no doubt owing to the complications of childbirth.

The proportion of male and female burials in most cemeteries shows a slight imbalance in favour of women: this can in part be explained by the high mortality rate of child-bearing women and in part by the fact that men (warriors, traders, etc.) were sometimes buried far from their homeland.

The metric and typological analyses of the skeletal remains indicated that the men shared numerous similarities with the population in western Austria and southern Germany, while the women with the communities in south-western Slovakia. The anthropological material also reflects the continuity of the local Iron Age population.

The find material also reveals that the Celts suffered from bone tumours, infection of the bone marrow, inflammation of the bone membranes and deossification of the bones. Thirteen skulls provided evidence of single or multiple trepanation.

